

STEFAN ZWEIG

MONTAIGNE

DENEME

Çeviri: AHMET CEMAL

2.
BASKI

STEFAN ZWEIG
MONTAIGNE

Can Yayınları 2006

Montaigne, Stefan Zweig

© 2012, Can Sanat Yayınları Ltd. Şti.

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. basım: 2012

2. basım: Mart 2012

Bu kitabın 2. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Yayına hazırlayan: Şebnem Sunar

Kapak tasarımı: Ayşe Çelem Design

Kapak baskı: Azra Matbaası

İç baskı ve cilt: Ekosan Matbaası

ISBN 978-975-07-1422-1

CAN SANAT YAYINLARI

YAPIM, DAĞITIM, TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.

Hayriye Caddesi No. 2, 34430 Galatasaray, İstanbul

Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33

www.canyayinlari.com

yayinevi@canyayinlari.com

STEFAN ZWEIG

MONTAIGNE

DENEME

Almanca aslından çeviren

Ahmet Cemal

Stefan Zweig'in Can Yayınları'ndaki diğer kitapları:

Yarının Tarihi, 1991

Lyon'da Düğün, 1992

İnsanlığın Yıldızının Parladığı Anlar, 1995

Günlükler, 1997

Satranç, 1997

Değişim Rüzgârı, 1998

Amok Koşucusu, 2000

Amerigo, 2005

Sabırsız Yürek, 2006

Marie Antoinette, 2006

Joseph Fouché, 2007

Dünün Dünyası, 2008

Rotterdamlı Erasmus, 2008

Balzac, 2009

Bir Kadının Yaşamından 24 Saat ve Bir Yüreğin Ölümü, 2009

Macellan, 2010

Clarissa, 2010

Hayatın Mucizeleri, 2011

STEFAN ZWEIG, 1881'de Viyana'da doğdu. Avusturya, Fransa ve Almanya'da öğrenim gördü. Savaş karşıtı kişiliğiyle dikkat çekti. 1919-1934 yılları arasında Salzburg'da yaşadı, Nazilerin baskısı yüzünden Salzburg'u terk etmek zorunda kaldı. 1938'de İngiltere'ye, 1939'da New York'a gitti, birkaç ay sonra da Brezilya'ya yerleşti. Önceleri Verlaine, Baudelaire ve Verhaeren çevirileriyle tanındı, ilk şiirlerini ise 1901'de yayımladı. Çok sayıda deneme, öykü, uzun öykünün yanı sıra büyük bir ustalıkla kaleme aldığı yaşamöyküleriyle de ünlüdür. Psikolojiye ve Freud'un öğretisine duyduğu yoğun ilgi, Zweig'in derin karakter incelemelerinde ifade bulur. Özellikle tarihsel karakterler üzerine yazdığı yorumlar ve yaşamöyküleri, psikolojik çözümlemeler bakımından son derece zengindir. Zweig, Avrupa'nın içine düştüğü siyasi duruma dayanamayarak 1942'de Brezilya'da karısıyla birlikte intihar etti.

AHMET CEMAL, 1942'de İzmir'de doğdu. St. Georg Avusturya Lisesi ve İÜ Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. *Yazko Çeviri* dergisini yönetti. Hölderlin, Kleist, Brecht, Canetti, Remarque, Celan, Zweig, Musil, Trakl, Benjamin, Kafka, Lukács, Fischer, Bachmann, Goethe, Paz gibi yazar ve şairlerin yapıtlarını dilimize kazandırdı. Deneme kitaplarının yanı sıra *Dokunmak* adlı öykü kitabı ile *Kıyıda Yaşamak* adlı romanı yayımlandı. Çeviri edebiyatına yaptığı hizmetlerden ötürü Avusturya Federal Cumhuriyeti Altın Liyakat Nişanı'nı ve 2010 yılı Tarabya Çeviri Ödülleri Almancadan Türkçeye Büyük Çeviri Ödülü'nü aldı.

Bir karşılaşma: Montaigne ve Zweig

Edebiyat ve düşünce tarihinde kimi karşılaşmalar vardır, çok güçlü bir patlamadan farksızdır. Bu patlamanın sonucunda ortaya iki dev düşünce evreninden kaynaklanma, yepyeni ve çok şiddetli düşünce fırtınaları çıkar.

Bu fırtınalar, hemen her zaman insanlık tarihinin dönüm noktalarıdır ya da "yıldızın parladığı anlar"dan biridir; sonuç, farkına varabilirse eğer, insanlığın, gözlerini neredeyse yeni bir çağa açmasıdır. O çağ ve onun zemininde filizlenmiş olan düşünceler, bazen hiç yaşanmayacak, yaşanamayacak, yalnızca gerçekleşmemiş bir ideal olarak kalacak olsa bile. Çünkü biyografik denemenin yirminci yüzyıldaki eşsiz ustası Stefan Zweig'ın, ünlü *Rotterdamlı Erasmus* başlıklı denemesinin sonunda dediği gibi:

...düşüncenin evreninde bütün karşıtlıklara yer vardır. Hiçbir zaman galebe çalmış bir gerçeğin kalıbına giremeyen bir düşünce bile o evrende dinamik bir güç olarak etkili kalır; en aşılamayan ve unutulamayan idealler ise özellikle gerçekleşmemiş olan ideallerdir. Bundan ötürü bir düşüncenin daha gerçekleşmemiş oluşu, o düşüncenin ne yenilgisini ne de yanlışlığını kanıtlar; bir zorunluluk, gecikme yüzünden daha az zorunlu olmaz; tam aksine, yalnızca gerçeklerin alanına girip eskimemiş ve yanlışlıkları kanıtlanmamış olan idealler, ahlaki gelişmenin bir ögesi olarak her yeni kuşakta etkinliğini sürdürür. Ancak bunlar, yani gerçekleştirilmemiş olan düşünceler, sürekli olarak yeniden geri döner.

Stefan Zweig, Montaigne'in (1533-1592) ölümünden yaklaşık dört yüz yıl sonra, bu büyük hümanist üzerine bir deneme kaleme aldı. Bu, yalnızca bir yazarın bir başka yazar üstüne yazması ile sınırlı tutulabilecek bir olay değildi. Dört yüz yıl ara ile ortaya müthiş bir düşünce akrabalığının, insana ve dünyaya ilişkin idealler bağlamında tam bir paylaşımın ortaya çıkmasıydı. Montaigne, Rönesans'ın ve Erasmus (1469-1536) hümanizminin çocuğu olarak hayatı boyunca insanoğlunun "iç özgürlüğü" uğruna savaşımlar vermişti. Zweig, hayatının son iki yılında, göç etmiş olduğu Brezilya'nın Persepolis şehrinde kaleme aldığı *Montaigne* başlıklı denemesiyle, adeta bu özgürlüğün -insanı insan kılan başkaca özgürlüklerle birlikte- çoktandır yitirildiği bir dünyanın ağrısını yaktı.

Montaigne, deneme yazarlığındaki ustalığının doruğunda bulunan Zweig'ın bu dalda verdiği son büyük üründür. Son günlerinde, Brezilya'da eşiyile birlikte intihar etmeden önce, Avrupa'daki bir arkadaşına, "Artık sadece en büyükleri okuyabiliyorum," demişti. Yazmak için de bu en büyüklerden birini seçti. Dünya edebiyatında deneme türünün babası diye bilinen, büyük hümanist Michel de Montaigne'i yazdı.

Peki ama, neydi Zweig'ı dünyaya Montaigne ile veda etmeye götüren? Görünüşte, "Denemeler" başlığı altında onca çeşitli ve dağınık konuya yer veren, böylece de sonunda yeni bir edebiyat türünün kurucusu kimliğiyle sonsuzlaşan Montaigne, geriye nasıl bir miras bırakmıştı? Montaigne'in ölümünden bu yana geçen dört yüzyıl boyunca bu mirasın etkisini hiç yitirmemesi, tam tersine, tüm çağların insanlarına kendi kendilerine uzanan yollarda yeni ışıklar tutabilmiş olması, nasıl açıklanabilirdi?

Nietzsche şöyle demiş Montaigne için: "Bir zamanlar böyle bir insanın yaşamış olması, bugün şu yeryüzünde yaşamının hazzını gerçekten artırıyor..." Peki ne olabilir o "asi filozof"a bunu söyleten?

Montaigne hayata gözlerini açtığı anda, Ortaçağ'ın ardından insanlığın o görkemli yeniden doğuşunu simgeleyen Rönesans, düşünsel ve siyasal düzlemde artık son demlerini yaşamaktaydı. Rotterdamlı Erasmus'un "bilimlerin ve sanatların ortak çatısı altında yeni bir Avrupa birliği" düşü, umut verici, ama çok kısa süren bir gerçekleşme evresinin ardından yerini

tekrar bu büyük bilgenin hayatı boyunca korktuğu ve engellemek için tüm çabasını harcadığı *tumultus*'a, yani kargaşaya bırakmış, yine Erasmus'un yeni bir Avrupa birliği aracılığıyla hedeflediği *ecclesia universalis*, yani evrensel Kilise düşünün yerini de Katolik ve Protestan diye ikiye bölünmüş bir Kilise almıştı. Böylece, Erasmus'un ardından gelen Montaigne, gözlerini Rönesans'ın onca parlak umutlarından, "Yaşamak, başlı başına bir zevk!" sloganından sonra, paramparça olmaya yüz tutmuş, din savaşlarının cehenneminde yanmaya başlamış bir dünyaya açmıştır. Böyle bir Avrupa'da bilimlerin ve sanatların çatısı altında bir birleşme değil, artık yalnızca kitlelerin inanç uğruna birbirlerine karşı en korkunç kısımlara girişmeyi doğal saydıkları bir anlayış egemenliğini ilan etmiştir.

Zweig'in deyişiyle, kitle çılgınlığının doruğa vardığı, insanı insan kılan ve Rönesans düşüncesinin onca ön plana çıkarmaya çalıştığı değerlerin ayaklar altına alındığı, her türlü özgürlük anlayışının yerini kan kokan yeni bağınazlıklara bıraktığı bir dönemde insanlığını korumakta hâlâ kararlı olan insan, ne yapabilir? Nereden yardım alabilir? Nasıl bir insanlık ve erdem anlayışının surlarının arkasına çekilebilir? Her şeyden önce, insanı insan kılan değerlere ve ideallere yeniden bağlanabilecek gücü nasıl ve nereden bulabilir?

Erasmus hümanizminin potasında yoğrulmuş olan Montaigne, çareyi ve kurtuluşu içinde bulunduğu koşullar altında herhalde pek az insanın aramayı düşüneceği bir yerde, kendine dönmekte arar. Kitle çılgınlığının kol gezdiği bir Avrupa'da insanın insanca diye nitelendirilebilecek bir hayatı kendinde gerçekleştirebilmesinin tek bilgi kaynağı olarak insanı görür.

Kısacası, insanı insanda aramaya karar verir.

Bu amaçla şatosuna, o şatonun kulesindeki çalışma odasına kapanması, kitaplarının arasında kendini sürekli yazmaya adanması, olayın dış dünyaya yönelik olan yanındır. Fakat asıl önemli olan, bu dış dünyanın kaynaklandığı yerdir ve o yer, Montaigne'nin "iç kale" diye adlandırdığı, o zamana kadarki bütün düşünsel ve tinsel birikiminin tuğlaları ile inşa ettiği mekândır. Yaşadığı zamana egemen olan kitle çılgınlıklarını kavrayabilmek için Montaigne, bu iç kalesine kapanır.

Bir kaçış mıdır bu? Eğer Montaigne dünyadan elini eteğini çekip kendini yalnızca yurtluğunun işlerine verseydi, o za-

man yaptığı, dünyayı bir tür görmezlikten gelme, günlük yaşamın akışıyla belirlenen bir vurdumduymazlık diye nitelendirilebilirdi. Oysa bu düşünce insanının iç kalesine çekilip oradan başlattığı yolculuk, belki de insanoğlunun çıkabileceği yolculukların en zahmetlisi ve en serüven karakteri taşıyanıdır: Bilinçten neredeyse tümüyle yoksun bir insanlığın tozutup durduğu bir dünyada Montaigne'in biricik hedefi, kalemini *Denemeler*'in daha ilk sözcüğü için mürekkep hokkasına daldırdığı andan başlayarak "kendini yazmak"tır. Rönesans'ı izleyen parçalanmış dünyanın kırıklarını tekrar bir araya getirmek için bu hümanistin seçtiği yol, gözlem yoluyla kendi hayatını parçalara ayırmak ve kâğıda dökmektir.

Montaigne'in "deneme" (*essai*) diye adlandırdığı, işte bu kendi hayatını parçalara ayırma ve o parçalar üzerinde düşünme çabasıdır. Burada bir an durup Türk edebiyatının yetiştirdiği en büyük deneme ustalarından birinden, merhum felsefe profesörü Nermi Uygur'dan bu türü açıklayan bir alıntı yapmak, sanırım yararlı olacaktır. Uygur, "Denemeci" başlıklı denemesinin bir yerinde şöyle der:

"*Essayer*" denemek, sınamak demek Fransızcada. Bir şeyi ele alıp tartmak, bir şeyin ayarını bulup çıkarmak istemiyle evirip çevirmek anlamında kullanılır. Şöyle bir başlayalım, böyle değilmiş demek, bir de şuna bakalım, yine de sallantılı bir durum belirdiğine göre şöyle olamaz mı acaba, ama gene de olmuyor mu, bir de başka türlü deneyelim... Güçlükten yılmaz, güçlülere hep yeni baştan saldırmayı aldatıcı çözümlere yeğ tutar denemeci. Tıpkı filozof gibi o da soru savsaklamaya yeltenmez. O da filozof gibi, güçlükleri kapayan kesinliklerden çok, güçlükleri deşip göstermeye değer verir. Kestirip atan çözümlere sırt çevirip çözüm denemeleriyle yetinir katıksız filozof gibi denemeci de. Güçlükleri tekçilikte "bitirme", filozofun da denemecinin de tiksindiği bir şeydir. İkisi de göz boyayıcı yengiden kaçınıp dolanıklıkların bilincinde yaşamayı sever...

Yazmaya başladığı günden geriye doğru yolculuğa çıkan Montaigne'in çabası, Rönesans'ın en parlak döneminin ardından gelen kargaşada hayatını yeniden anlamlandırma ya da

insan gerçekliğini yeniden inşa etme girişimi diye de adlandırılabilir. Amaç, kendinden yola çıkmak ve yine kendine varmaktır; ancak Montaigne'in malzemesi, yalnızca kendisi değildir. Rönesans'ın bütün hümanistleri gibi o da çok okuyan bir insandır – kimilerine göre, döneminde yazılmış olup da okumadığı bir kitap yoktur. Plutarkhos'u, Vergilius'u, Stoacı filozofları, Antik Çağ Yunan dünyasının filozoflarını, Petrarca'yı okur; kitaplığındaki hepsi de değerli eserlerin sayısının bini aştığı söylenir – bu, o zaman için çok büyük bir sayıdır; ama Montaigne'in en önemsedığı eylem, yazmaktır. Çünkü yazmak, onun için okuduklarından kendisine geçenleri, okuduklarından yola çıkarak ürettiği kendi düşüncelerini sınamakla eşanlamlıdır. Belki şöyle de denilebilir: Montaigne, kendine uzanan yolu düşüncelerini hep edindiği bu bilgi birikiminin süzgecinden geçirerek aramıştır. *Denemeler*'de çok sayıda alıntıya yer verilmiş olmasının nedeni de budur. Örneğin Montaigne, "Felsefe Yapmak, Ölmeyi Öğrenmektir" başlıklı denemesine Romalı filozof, hukukçu ve hatip Cicero'dan bir alıntı ile başlar; Cicero şöyle der:

Felsefe yapmak, kendini ölüme hazırlamaktan başka bir şey değildir; bunun anlamı, derin araştırmalara girişmektir ve derin gözlemler, ruhu bir anlamda daha yüksek bir düzeye getirir ve bedensellikten uzak bir özenle sarıp sarmalar; bu özen aynı zamanda hem bir okuldur hem de ölüm benzeri bir durumdur; ya da şu demektir: Bu dünyadaki düşünme eylemlerinin, bilgeliklerin tamamı sonunda tek bir noktada odaklanır; bu, bize ölümden korkmamayı öğreten noktadır...

Aynı denemede Montaigne, Julius Caesar'dan, Horatius'tan, Seneca'dan, Lucretius'tan alıntılara da yer verir. Amacı, bir defa ölüm üzerine düşünmek ihtiyacı duyduğu için, bu düşünme eyleminin olabildiğince zengin bir malzemenin süzgecinden geçmesini sağlamaktır. Bu arada Montaigne, "Kitaplar Üzerine" başlıklı denemesinin hemen girişinde, bu kadar çok alıntıya yer vermesinin okurlar tarafından bir tür bilgiçlik taslama diye yorumlanmaması amacıyla, şunları söyler:

Hiç kuşkusuz çoğu zaman için ehli ustalarca daha iyi ve daha esaslı incelenmiş konulara da el attığım oluyor. Bunlar, benim edindiğim değil fakat yalnızca doğuştan sahip bulunduğum güçlerden kaynaklanma denemelerdir ve beni bilgisizliğim bağlamında suçüstü yakalayan, bu yüzden canımı acıtmış olmaz, çünkü bir başkasına karşı yazdıklarımı savunmak gibi bir isteğim hemen hiç yok, böyle bir şeyi kendime karşı bile yapmıyorum ve yazdıklarımdan memnun değilim. ... Dolayısıyla burada yazılmış olanlar, sadece benim aklıma gelen düşünceler, onlarla her şeyin özünü değil, fakat yalnızca kendimi sergilemeyi amaçlıyorum...

Akla gelebilecek hemen her konuda yazmış olan Montaigne'in kendi yazdıkları karşısında bunca iddiasız, hatta bunca kuşkucu bir tavır takınması, acaba inandırıcı mıdır? Böyle bir tutumun yapmacığa kaçan bir yanının da bulunması söz konusu olabilir mi? *Denemeler*'den yapılan 2001 tarihli seçkiyi yayına hazırlayan Ralp-Rainer Wuthenow, kitap için kaleme aldığı "Selbsterfahrung und Skepsis. Die *Essais* von Michel de Montaigne" (Özdeneyim ve Kuşkuculuk. Michel de Montaigne'in *Denemeler*'i) başlıklı sonsözde bu sorulara da yanıt arar. Önce Montaigne'in hep "yazdıklarıyla aslında kendi portresini verdiği" yolundaki ısrarlı söylemine ilişkin olarak şöyle der:

... Gerçekten de, Montaigne bunu belirtmekten yorulmaz. Portresi, gelişmiş ve kendini geliştirmekte olan, henüz "tamamlanmadığını" bilen bir insanın portresidir. Biyografisi, düşüncelerinin gelişmesinden, düşüncesinin hareketliliğinden oluşur, bu biyografi hep yeni keşiflere ... götürür. İnsan, aslında tanımlanamaz, bu biyografiden kaynaklanan tedirginlik, işte budur...

Böylece Wuthenow'a göre Montaigne'in iddiasız tutumu, herhangi bir yapmacıktan değil, fakat insanoğlunun yaşamı boyunca "bitmemişliği" gerçeğinden kaynaklanır. Montaigne'in kuşkuculuğu konusunda ise Wuthenow şu sonuca varır:

Montaigne'in sıkça sözünü ettiği, Hamlet'i çağrıştıran

kararsızlığa da aynı açıdan bakmak gerekir. ... Montaigne, herhangi bir seçim yapması söz konusu olduğunda, bunu ancak uzun zaman tereddüt ettikten sonra ve ancak son dakikada, rastlantısal nedenler temelinde yapmak ister. Burada kendini belli eden kuşkuculuk, aynı zamanda önyargıları aşmayı da hedeflediğinden, yeni şeylerin keşfine de yol açabilecek bir kuşkuculuktur ve bundan ötürü aydınlatıcı diye nitelendirilebilir...

Buraya kadarki açıklamalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Montaigne karşımıza düşünce tarihinde Antik Çağ Yunan felsefesinin ardından ikinci kez önemini ve egemenliğini sergileyen eleştirel düşüncenin en önemli temsilcilerinden biri olarak çıkar. Antik Çağ bilgeliğinin düşünen insanoğlundan önce "kendini tanıma"sını isteyen ilkesi doğrultusunda Montaigne de, gerçek bir Rönesans insanı olarak insana dair her araştırmasında ve sorgulamasında "kendi"nden yola çıkar. Ve kendi yaşamını, doğru bir saptamayla, ancak ölüm ile noktalanacak sürekli bir oluşum süreci saydığından, yaşamdaki hiçbir şeye o yaşam son bulmazdan önce "tamamlanmış" gözüyle bakılamayacağını her fırsatta vurgular. Bu yüzden de, herhangi bir konuya yönelik düşünme eyleminin her aşamasında, anlık görünüm ne ölçüde kesinlik izlenimi yaratırsa yaratsın, vardığı noktanın değişkenliğinin düşünsel bir zorunluluk olduğu bilincinden sapmaz. Görünüşteki bu kuşkucu tavır, gerçek bir hümanist olarak Montaigne'in aslında bilgi bağlamında ne kadar titiz bir kesinliğin peşinde olduğunun en çarpıcı göstergesidir. Ancak Montaigne, bu kuşkucu tavrı nedeniyle zaman zaman bir yandan Katolik Kilisesiyle, öte yandan da kendisinden iki yüzyıl sonra başlayacak Aydınlanma hareketinin temsilcilerinin Ortodoks kesimiyle ters düşmüştür. Kilise ile ters düşmesinin nedeni, Katolik dogmaları da kuşkucu tavrının dışında bırakmamasıdır. Aydınlanma hareketi çerçevesinde, Aydınlanma'yı bir tür "aydın despotizmi" olarak yorumlayan Aydınlanmacılar da Montaigne'i yeterince "kararlı" bulmamışlardır.

Stefan Zweig'ın yaşamının son yılında –bütün dünyanın cehennemden farksız ve on dokuz yüzyıl boyunca insanı insan kılmış tüm değerleri kasıp kavuran bir savaş cehenneminin or-

talık yerindeki 1942'de– Montaigne üzerine eşsiz bir deneme kaleme almış olması, Montaigne'nin hedefleri bağlamında bu buluşmayı anlamlı kılmaktadır. Bu deneme ile karşımıza, yüzlerce yıl önce, Rönesans'ın ve hümanizmin gerçek bir mirasçısı kimliğiyle insana dair her şeyi sorgulamaya insandan yola çıkarak başlayan bir düşünür ile ondan yüzyıllarca sonra insanlığın büyük çöküşünü yine insandan yola çıkarak sorgulamak peşindeki bir başka büyük düşünürün karşılaşmaları çıkmaktadır.

Tıpkı *Rotterdamlı Erasmus* başlıklı deneme gibi, *Montaigne* denemesi de ilk olarak Zweig'dan yaptığım *Yarının Tarihi* başlıklı deneme seçkisinin çevirisi içerisinde yer almıştı. Erasmus'a ait deneme, sevgili Erdal Öz'ün sağlığında bağımsız bir kitap oldu. *Montaigne* denemesinin de bağımsız bir kitaba dönüştürülmesinin tartışıldığı aşamada Erdal Öz aramızdan ayrıldı.

Bu çevirimi, bütün hayatını son ânına kadar gerçek bir hümanist olarak yaşamış olan, bana verdiği mutlulukları ve özlemimi son nefesime kadar içimde taşıyacağım, dostların dostu Erdal Öz'ün anısına armağan ediyorum.

AHMET CEMAL
Moda, Temmuz 2011

I

İnsana her yaşında ve hayatın her döneminde seslenebilen yazarların sayısı azdır –Homeros, Shakespeare, Goethe, Balzac, Tolstoy gibi– ve bazı yazarlar da vardır ki, ancak belli bir zaman geldiğinde kendilerini bütün anlamlarıyla açarlar. Montaigne, onlardan biridir. Onu doğru değerlendirebilmek için insanın çok genç, deneyimlerden ve hayal kırıklıklarından yoksun olmaması gerekir; Montaigne’in özgür ve yanıltılması imkânsız düşüncelerinin en yardımcı olabileceği kuşak ise, örneğin bizimkisi gibi, kaderin bir dünya kargaşasının ortasına fırlatıp attığı bir kuşaktır. Ancak savaşların, zorbalığın, tiranca ideolojilerin bireyin hayatını –ve yine bu hayat içinde olmak üzere– en değerli özü, bireysel özgürlüğü tehdit ettiği bir zaman dilimini kendi sarsılmış ruhunda yaşamak zorunda kalmış olan kişi, sürü kudurmuşluğunun egemenliğindeki böyle zamanlarda insanın iç dünyasının en derin noktasında yatan “ego”suna sadık kalabilmesinin ne büyük bir cesaret, dürüstlük ve kararlılık gerektirdiğini bilebilir. Yalnızca böyle bir insan, dünyada bir kitlesel yıkımın ortasında kendi manevi ve ahlaki bağımsızlığını lekesiz koruyabilmekten daha güç bir şey olamayacağını bilir. İnsan, ancak kendisi akıldan, insanlık onurundan yana kuşkuya düşüp çaresiz kalmışsa eğer, dünya çapında

bir kaosun ortasında tek bir kişinin örnek biçimde dimdik ayakta kalabilmesini övgüyle karşılayabilir.

İnsanın Montaigne'in bilgeliğini ve büyüklüğünü ancak deneyim sahibi ve sınanmış bir kişi olarak takdir edilebileceğini ben kendimde yaşadım. Onun *Denemeler*'ini, içinde bize kendini bırakmış olduğu bu tek kitabı ilk defa yirmi yaşımıdayken elime aldığımda, açıkça söylemem gerekirse, onu ne yapacağımı pek bilememiştim. Gerçi karşımda ilginç bir kişiliğin, özellikle aydın, uzak görüşlü, seilmeye değer bir insanın, üstelik her cümleye ve söyleme kendi kişisel damgasını vurabilen bir sanatçının bulunduğunu saygıyla görmeme yetecek kadar edebiyat sanatından anlıyordum. Ne var ki duyduğum, yalnızca edebiyat düzeyinde kalan, sahafça bir mutluluktu; buna karşılık tutkulu bir hayranlığın iç dünyadaki çakışı, o ruhtan ruha sıçrayabilen elektriklenme eksikti. *Denemeler*'in konuları bile bana oldukça sapa ve büyük bir bölümü bakımından da kendi ruhumla herhangi bir bağlantı kurabilmem imkânsız gibi gözüküyordu. Benim gibi yirminci yüzyılda yaşayan bir genci, Sieur de Montaigne'in "Cérémonie de l'entrevue des rois" (Kralların Buluşma Töreni) üzerine geniş açıklamaları ya da "Considérations sur Cicero"sı (Cicero Üzerine Düşünceler) ne ölçüde ilgilendirebilirdi? Montaigne'in Fransızcasını bile epey eskimiş ve acemice buluyordum; üstelik kullandığı dil, tıka basa Latince alıntılarla doluydu. Montaigne'in yumuşak ve dengeli bilgeliği ile de ilişki kuramıyordum. Benim için henüz çok erkendi böyle bir bilgeliğe karşılaşmak için. Montaigne'in, insanın aşırı yükselme hırsına kapılmaktan, dış dünyaya fazla karışmaktan kaçınması gerektiği yolundaki o akıllıca uyarısı, ne demek oluyordu? Onun dengeli ve hoşgörülü olmaya yönelik yatıştırıcı çabası, yanılışmalarından kurtulmak, yatıştırılmak istemeyen, tersine, farkına varmaksızın, yalnızca coşkulu

atılımlarına destek bekleyen bir yaş dilimi için ne anlam taşıyabilirdi? Yumuşak başlı ve kuşkucu olması yolunda kendisine öğüt verilmesini istememek, gençliğin özü gereğidir. Gençliğin gözünde her kuşku bir engeldir; çünkü gençlik, içindeki itici gücü harekete geçirebilmek için inançlılığa ve ideallere ihtiyaç duyar. Ve içindeki ateşi körüklemeye yaradığı sürece, en radikal, en saçma çılgınlık bile gençliğin gözünde, irade gücünü zayıf düşüren en yüce bilgelikten daha önemlidir. Hem sonra, Montaigne'in bütün zamanlar için en kararlı bayraktarlığını üstlendiği o bireysel özgürlük, 1900'lerin başında bizler için gerçekten bunca ısrarla savunulmaya muhtaç gibi miydi? Bütün bunlar, varlığı çoktandır doğal karşılanan şeylere dönüşüp kendini diktatörlükten ve kölelikten nicedir kurtarmış bir insanlığın yasalar ve ahlak tarafından güvence altına alınmış değerlerine dönüşmemiş miydi? Kendi hayatımız ve düşüncelerimiz üzerindeki hakkımız ile bu düşünceleri söz ve yazıyla dile getirme özgürlüğü bizlere çok doğal ve ağızımızdan çıkan soluk ya da nabız atışlarımız kadar bizdenmiş gibi geliyordu. Dünya, önümüzde apaçık uzanmaktaydı; ne devletin tutsaklarıydık ne savaşa gitmek zorundaydık ne de tiranca ideolojilerin boyunduruğundaydık. Kimse toplumdışı sayılmak, sürülmek, zindana atılmak ve kovulmak tehlikesiyle karşı karşıya değildi. Bu nedenle Montaigne, kuşağımıza çoktan kırıldığına inandığımız birtakım zincirleri koparmak için anlamsızca çaba harcıyormuş gibi gözüküyordu; ama kaderin bu zincirleri, üstelik her zamankinden daha katı ve acımasız bir biçimde yeniden hazırladığının farkında değildik. Bu nedenle Montaigne'in ruhun özgürlüğü uğrına girdiği savaşıma, artık çoktan tarihe karışmış, bizim için anlamını çoktan yitirmiş bir savaşım olarak saygı duymaktaydık. Asıl ve temel değerlerin bilincine ancak işiştikten sonra varmamız, yaşamın akıl erdirilemez

yasalarından biridir: Gençliğin değerini ancak geçip gittikten, sağlığın değerini onu yitirdikten ve ruhumuzun en değerli özü olan özgürlüğün değerini de ancak bu özgürlük elimizden alınacağı ya da alındığı anda anlarız.

Demek ki Montaigne'in yaşama sanatını ve yaşama bilgeliğini anlayabilmek, onun *soi-même*, yani insanın kendisi olması uğruna yürüttüğü kavganın zorunluluğunu tinsel dünyamızın gerçekleştirilmesi en zorunlu hesaplaşması niteliğiyle kavrayabilmek için onun yaşamının benzer bir durumla karşılaşmak gerekiyordu. Onun gibi biz de dünyanın en görkemli yükselişlerinden birinin ardından o korkunç düşüşlerden birine tanık olmalıydık. Biz de umutlarımızdan, deneyimlerimizden, beklentilerimizden ve coşkularımızdan kırbaç zoruyla koparılıp insanın yalnızca o çıplak "Ben"ini, biriciklik ve yinelenemezlik niteliğini taşıyan varoluşunu savunmak durumunda kaldığı noktaya kadar kovalanmalıydık. Montaigne, ancak bu kader ortaklığından sonradır ki benim için onsuz edemeyeceğim bir yardımcıya, teselli kaynağına ve dosta dönüştü. Çünkü kaderi, bizimkine gerçekten çok benziyordu. Michel de Montaigne hayatın eşiğinden adımını attığında, büyük bir umut sönmeye yüz tutmuştu; bu, bizlerin de yüzyılımızın başlangıcında yaşamış olduğumuz türden bir umuttu: dünyanın gerçek anlamda insancıl kılınmasına yönelik bir umut. Rönesans, bir insan yaşamına sığabilecek zaman dilimi içinde mutlu insanlığa sanatçılarıyla, ressamlarıyla, yazar ve şairleriyle, bilginleriyle yeni ve bu düzeyde olacağı asla beklenmeyen bir güzelliği armağan edivermişti. Yaratıcı gücün karanlığı ve kaosu adım adım, dalga dalga aşarak yüceliklere doğru yöneldiğı bir yüzyıl, hayır, yüzyıllar artık gelmiş gibiydi. Sanki dünya bir çırpıda daha bir enginleşmiş, dolmuş ve zenginleşmişti. Bilginler, Latince'nin ve Yunancanın yardımıyla Platon'un ve Aristoteles'in

bilgeliğini Antik Çağ'dan alıp yeniden insanlara getirmekteydiler. Hümanizm, Erasmus'un önderliğinde bir bütün halinde, kozmopolit bir kültürü müjdeliyordu; Reform hareketi ise bilgi evreninin kazandığı yeni ufuklara yeni bir inanç özgürlüğünü ekler gibiydi. Halklar arasındaki sınırlar parçalanmış, uzaklıklar aşılmıştı; belli bir halka armağan edilmiş olan, sanki herkese ait gibiydi; düşüncenin yardımıyla kralların, prenslerin ve silahların yol açtığı kanlı ayrılıkların üzerinde kalan bir birliğin ve bütünlüğün yaratılmış olduğuna inanılıyordu. Ve sonra bir mucize daha gerçekleşmişti: Tinsel dünya ile birlikte yeryüzünün sınırları da daha önce asla kestirilememiş boyutlara kavuşmuştu. O zamana kadar yol vermez diye bilinen okyanusta yeni kıyılar, yeni ülkeler belirmiş, yeni ve dev bir kıta, birbirini izleyecek nice kuşaklara yurt olmak için adaylığını koymuştu. Ticaretin nabızı çok daha hızlı atmaya başlamış, yaşlı Avrupa'ya akan zenginlik lükse, bu lüks de yeni yapılarla, resimlere ve heykellere kaynaklık etmiş, ortaya daha güzel, düşünce yanı daha ağır basan bir dünya çıkmıştı. Fakat uzamdaki her genişleme, ruhlarda da bir doludizginliğe yol açar. Tıpkı yüzyılımızda atmosferin, uçak ve göze görünmeksizin bütün ülkelere kanat açan söz aracılığıyla ele geçirilmesi sonucu uzamın görkemli boyutlara varmasında, fiziğin, kimyanın, tekniğin ve genel olarak bilimin, doğanın sırlarını bir bir çözüp güçlerini insanlığın hizmetine sokmalarında olduğu gibi, Montaigne'in döneminde de dile getirilmesi olanaksız bir umut, onca düş kırıklığına uğramış insanlığa yeniden coşkunun yollarını açıyor ve Ulrich von Hutten'in "Yaşamak, başlı başına bir mutluluktur" çığlığı, binlerce ağızdan yankılanıyordu. Gelgelelim, dalga ne kadar ani ve dik bir tırmanışa geçerse, o ölçüde şiddetli bir kırılmaya uğrar. Çağımızda özellikle yeni buluşların, tekniğin mucizelerinin yıkımın en korkunç et-

kenlerine dönüşmesi gibi, Rönesans'ın ve hümanizmin başlangıçta şifa kaynağı olan öğeleri de öldürücü birer zehir olup çıktı. Avrupa'ya yeni bir Hıristiyanlık ruhu aşılamanın hayallerini kurmuş olan Reform hareketi, din savaşlarının eşsiz barbarlığıyla noktalandı, baskı makinesi, eğitim ve kültür yerine din alanındaki gericiliği yayma aracı oldu; zafer, hümanizmde değil, bağınazlıkta kaldı. Avrupa'da her ülke vahşi içsavaşlarla parçalanırken, Yeni Dünya'da da yeni fatihlerin vahşeti, erişilmesi olanaksız bir zalimlikle sürüp gitti. Raffaello'nun, Michelangelo'nun, Leonardo da Vinci'nin, Dürer'in ve Erasmus'un oluşturdukları bir çağ, bir Attila'nın, Cengiz Han'ın, bir Timurlenk'in vahşetine geri döndü.

Hümanizmden canavarlığa uzanan bu korkunç gerilemeyi, insanlığın –tıpkı bugünkü gibi– en büyük kitle çılgınlıklarından birini, bütün olup bitenleri ruh sarsıntıları içinde duyumsayarak ve uyanık kalarak ama eli kolu bağlı izlemek zorunda kalmak: Montaigne'in yaşamının asıl trajedisi, işte budur. Montaigne barışın, aklın, birleşmenin, kısacası ruhunu adanmış olduğu bütün bu erdemlerin, ülkesinde ve içinde yaşadığı dünyada, kısacık bir zaman parçası için olsun gerçekleştiğini göremez. Gerek zamana ilk adım attığında gerekse zamandan artık çekip giderken, bakışlarını –tıpkı bugün bizim yaptığımız gibi– ülkesini ve insanlığı kirleten, çıldırtan öfke ve nefret dalgasından tüyleri ürpererek çevirir. Bordeaux'da *gabelle*, yani tuz vergisi nedeniyle gerçekleşen halk ayaklanması- nın akıl almaz bir vahşetle bastırılışına tanık olduğunda, henüz çok gençtir, ancak on beş yaşındadır; bu sahne, Montaigne'in yaşamı boyunca acımasızlığın can düşmanı olmasına yol açar. Gencecik çocuk, yüzlerce insanın ölene kadar işkence görüşünü, asılışını, kazığa vurulmasını, kafalarının kesilmesini, bedenlerinin dört parçaya ayrılmasını, yakılışını görür; kargaların olaylardan günler son-

ra bile kurbanların yarı yanmış, yarı çürümüş etlerini kapışmak için infaz alanının üzerinde uçmalarını izler. Acılar içinde kıvrananların çığlıklarını duyar; yanık et kokusunu bütün sokaklar boyunca alır. Ve daha gençlik çağına henüz adımını atmışken, bu kez de başlayan içsavaş, ideolojilerin bağnaz karşıtlıkları aracılığıyla, tıpkı bugünkü toplumsal ve ulusal bağnazlıkların dünyayı yıkıma sürüklemesi gibi, Fransa'yı bütünüyle yıkıma sürükler. *Chambre Ardente*¹ Protestanları yaktırır; Aziz Bartolomeus Yortusu Kırımında sekiz bin insan öldürülür. Protestanlar ise cinayete cinayetle karşılık verirler; kiliselere saldırıp heykelleri parçalarlar; bu gözü dönmüşlük, ölümlere bile rahat vermez; Aslan Yürekli Richard ile Fatih William'ın mezarları açılıp yağmalanır. Katolik ve Protestan birlikleri birbirlerinin ardından köy köy, kent kent dolaşırlar, ama hep Fransız Fransız'a, vatandaş vatandaşla düşmandır ve vahşet konusunda da taraflardan hiçbiri ötekinden aşağı kalmaz. Tutsak edilen garnizonlar son askerine kadar kılıçtan geçirilir, nehirler cesetlerle dolar; yağmalanan, yakılıp yıkılan köylerin sayısı yüz yirmi bin dolayındadır; kısa süre sonra cinayetler ideolojik temellerinden kopar. Silahlı çeteler, Katolik ve Protestan ayrımı yapmaksızın şatolara ve yolculara saldırırlar. Yakınlardaki bir ormanda atla dolaşmaya çıkmak, Yeni Hindistan'a ya da yamyamların ülkesine gitmek kadar tehlikelidir. Artık kimse evinden ve parasından, bir gün sonra yaşayıp yaşamayacağından, özgür olup olmayacağından emin değildir; Montaigne 1588'de, yani yaşamının sonlarına doğru şunları yazar: "Otuz yıldır içinde yaşadığımız bu kargaşada her Fransız, kendini (gerek bireysel gerek genel ola-

1. Kral II. Henri'nin, Protestanları ve heretikleri yargılamak amacıyla Paris Yüksek Mahkemesi bünyesinde kurduğu, suçlulara yakılma cezası vermeye yetkili özel mahkeme. (Y.N.)

rak), kaderinin her saat değişebileceği olasılığıyla karşı karşıya görüyor.”¹ Artık yeryüzünde güvenlik diye bir şey kalmamıştır; bu temel duygu, Montaigne’in dünya görüşünü de zorunlu olarak etkileyecektir. Böyle bir durumda yapılması gereken, güvenliği, bu dünyanın, içinde yaşanılan ülkenin dışında aramaktır; bireyin yapması gereken, bu çılgınlar korosunda ötekilerle birlikte tepinmeyi reddetmek, kendi ülkesini ve dünyasını içinde yaşadığı zamanın ötesinde yaratmaktır.

O çağın hümanist insanların –ne yazık ki bugün bizim duygularımızı çok andırır biçimde– neler hissetmiş olduklarını, La Boétie’nin yirmi yedi yaşındaki dostu Montaigne’e yazdığı şu satırlar göstermektedir: “Bizlerin özellikle böyle bir zamanda doğmamıza yol açan kader, nasıl bir kaderdir! Ülkem gözlerimin önünde yıkılıp gitmekte ve ben göç etmekten, yerimi yurdumu bırakıp kaderimin beni sürükleyeceği yere gitmekten başka çare düşünemiyorum. Tanrıların gazabı, okyanusun ötesindeki uçsuz bucaksız ülkelerin varlığına dikkatimi çekmekle, kaçmam konusunda beni çoktan uyarmıştı. Yüzyılımızın eşiğinde dalgaların arasından yeni bir dünyanın belirmesinin nedeni, tanrıların, Avrupa acımasız kılıç darbele-ri altında ve utanç dolu bir biçimde yıkılıp giderken, insanlar daha iyi bir gökkubbe altında tarlalarını sürebilsinler diye Yeni Dünya’yı bir sığınak olarak düşünmeleriydi.”

Hayatın soylu değerlerinin, barışın, bağımsızlığımızın, doğuştan sahip bulunduğumuz hakların, hayatımızı daha güzel, daha soylu ve anlamlı kılan her şeyin bir avuç bağınazın ve ideoloğun çılgınlığına kurban edildiği

1. Orijinalde Fransızca: *En cette confusion où nous sommes depuis trente ans, tout homme français [soit en particulier, soit en général.] se voit à chaque heure sur le point d'entier renversement de sa fortune.* (Y.N.)

böyle dönemlerde, içinde yaşadığı zamanın etkisiyle insanlığını yitirmek istemeyen insanoğlu için bütün sorunlar, tek bir soruda odaklaşır: Nasıl özgür kalabilirim? Bu çılgınlık ve vahşet ortamında, bütün tehditlere ve tehlikelere rağmen düşüncemin hiçbir şey pahasına feda edilemeyecek berraklığını, yüreğimin insancılığını nasıl koruyabilirim? Devletin, Kilisenin ya da politikanın irademe aykırı olarak bana yönelttikleri o tiranca isteklerden nasıl kaçınabilirim? Sözlerimde ve eylemlerimde, benliğimin en derin noktasındaki “Ben” hangi sınırlara kadar gitmemi istiyorsa ancak oraya kadar gitmeyi nasıl başarabilirim? Benliğimin bu tek ve biricik parselini, yerleşik düzene, dışarıdan dikte edilen ölçülere uymaktan nasıl koruyabilirim? Ruhumu ve o ruhun yalnız bana ait olan maddesini, yani bedenimi, sağlığımı, düşüncelerimi ve duygularımı, başkalarının çılgınlığı ve yararları uğruna kurban edilmekten nasıl kurtarabilirim?

Montaigne, bütün hayatını ve bütün gücünü, sadece ve sadece bu sorunun yanıtını bulmaya adanmıştı. Her hareketini, her duygusunu bu özgürlük uğruna gözlemledi, denetledi, sınırdı ve eleştirdi. Montaigne’in ideolojilere ve türlü kamplara tutsaklığın egemen olduğu bir çağda, ruhu ve özgürlüğü kurtarmaya yönelik bu arayışı, bugün bizi onunla başka hiçbir sanatçıya olmadığı kadar kardeş kılmaktadır. Bugün Montaigne’i bütün sanatçılardan fazla seviyor ve sayıyorsak, bunun nedeni, Montaigne’in kendini başka hiçbir sanatçının yapmadığı ölçüde hayat-taki “en yüce sanata, insanın kendi olarak kalabilmesi sanatına”¹ adanmış olmasıdır. Bizimkinden farklı ve daha sakin yüzyıllarda Montaigne’in edebî, ahlaki ve psikolojik mirası farklı bakış açılarından ele alındı; Montaigne’in bir

1. Orijinalde Fransızca: *le plus grand art: rester soi-même.* (Y.N.)

kuşkucu ya da dini bütün bir Hıristiyan, Epikürcü ya da Stoacı, filozof ya da yalnızca kendini eğlendiren biri, yazar ya da yalnızca dâhi bir amatör olup olmadığı üzerinde ciddi tartışmalar yürütüldü. Doktora tezlerinde ve diğer incelemelerde Montaigne'in eğitim ve din konularındaki görüşleri kılı kırk yararcasına irdelendi. Beni ise bugün Montaigne'in yalnızca tek bir yanı ilgilendiriyor: Bu düşünürün bugün yaşadığımıza çok benzeyen bir zamanda iç dünyasında nasıl özgür kalabildiği ve bizim de onu okuyarak örnek alarak kendimizi nasıl güçlendirebileceğimiz. Ben, Montaigne'i, dünyadaki her *homme libre*'in, yani her özgür insanın ilk atası, koruyucusu ve dostu, bu yeni, ama yeniliğine rağmen sonrasız bilim dalının, kendini her şey ve herkes karşısında ayakta tutabilme biliminin en iyi öğreticisi sayıyorum. Kendi özlerini zamanın dalgalanmalarından kaynaklanan o bulanık ve zehirli köpüğün etkisinden uzak tutabilmek için Montaigne kadar dürüst, böyle bir dürüstlükten ötürü de daha çok acı çekerek savaşım vermiş insanların sayısı azdır; özlerini yaşadıkları zamanın elinden kurtarıp bütün zamanlar için yaşatabilmeyi ise ancak pek azı başarabilmiştir.

Montaigne'in iç özgürlüğü koruma uğruna yürüttüğü bu savaşımın, belki de bütün zamanlar için bir düşünce adamının giriştiği en bilinçli ve en amansız savaşım olan bu savaşımın, dışarıdan bakıldığında, kahramanlığı çağrıştıran ya da patetik denebilecek hiçbir yanı yoktur. Montaigne'i, sözleriyle "insanlığın özgürlüğü" için savaşmış yazarların ve düşünürlerin arasına katmak, ancak bir zorlama olabilir. Bir Schiller'in ya da Lord Byron'ın akıcı tiradlarını, bir Voltaire'in saldırganlığının izlerini Montaigne'de bulabilmek olanaksızdır. Zaten iç özgürlük gibi onca kişisel bir konumu başka insanlara, dahası kitlelere yayma isteği, Montaigne'in ancak dudaklarında bir gülümsemeyle karşılayabileceği bir istek olurdu; Mon-

taigne, profesyonel ıslahatçılardan, kuramcılardan ve inanç tacirlerinden bütün benliğiyle nefret etmiştir. Bu düşünür, insanoğlunun yalnızca kendisi bakımından iç bağımsızlığını koruyabilmesinin bile aslında üstesinden gelinmesi ne kadar zor bir görev olduğunu çok iyi bilmekteydi. Bu nedenle Montaigne'in savaşımları yalnızca savunmayla, Goethe'nin "iç kale" diye adlandırdığı, insanoğlunun benliğinin en derininde yatan ve kimsenin bir başkasına girme iznini veremeyeceği o siperin savunulmasıyla sınırlı kaldı. Taktiği, dış görünüş bakımından çarpıcı olmaktan elden geldikince kaçınarak bir anlamda kılık değiştirerek dünyada dolanmak, böylece de kendine giden yolu bulabilmektir.

Yine bu nedenle, Montaigne'in, biyografi denebilecek bir hayat hikâyesi de yoktur. Hayatta hiçbir zaman ön saflara geçmeye, düşünceleri için dinleyici ve yandaş bulmaya çalışmadığından, kimseye itici de gelmemiştir. Dışa karşı sıradan bir yurttaş, bir memur, eş, dini bütün bir Katolik, kısacası bütün görevlerini sessiz sedasız yerine getiren bir adam olarak gözükür. Çevresi için göze çarpmayan, koruyucu bir renge bürünür; amacı, iç dünyasında, ruhundaki renk oyunlarını olanca çeşitliliğiyle sergilemek ve bunları izlemektir. Kendini vermeye her zaman hazırdır – kendini adamaya ise asla. Her zaman ve hayatının her konumunda yaradılışının en özgün, en iyi yanını kendine alıkoyar. Bırakır başkaları konuşsun, sürüler oluştursun, vaazlar versin, türlü gösterişler yapsın; bırakır dünya karmakarışık ve budalaca yollara sapsın; Montaigne'in önem verdikleri bellidir: kendisi için aklın yolundan ayrılmamak, insanlıkla ilgisini kesmiş bir zamanda insanlığını korumak, kitle çılgınlığının ortasında özgür kalabilmek. Onu gamsız, kararsız ve korkak diye nitelendirenlerin alaylarına ses çıkartmaz; önemli mevkilere gelmek için çaba harcamaması karşısında du-

yulan hayrete tepki vermez. Montaigne'i en iyi tanıyan yakınları bile onun kamuoyunun gölgesinde kendine verdiği bir görevi, elden düşme bir hayat yerine kendi hayatını sürdürme görevini yerine getirebilmek için nasıl akıllı, nasıl yılmak nedir bilmeksizin ve nasıl bir beceriklilikle çalıştığının ayırdına varamazlar.

Görünüşte eylemsiz kalan Montaigne, böylece aslında eşsiz bir eylemi gerçekleştirmiştir. Kendini ayakta tutarken ve anlatırken, kendi kişiliğinde bütün zamanlar için geçerli insanoğlunu sergileyip anlatmıştır. Tanrıbilimsel ve felsefi incelemeler de dahil olmak üzere, onun yaşadığı yüzyıla ait başkaca her şey bize yabancı ve eskimiş gelirken, Montaigne'in kendisi çağdaşımızdır, bugünün ve geleceğin insanıdır; savaşımı ise yeryüzü savaşmalarının en güzellerinden biri olarak kalmıştır. Montaigne'i açtığımızda, ister yüz kez okuyalım, ister sayfalarını tek tek çevirelim, içimizde uyanan duygu hep aynıdır: Bu sayfalarda sözü edilen dava, *nostra res agitur*, yani aslında bizim davamızdır; yaşadığımız zamanda ruhumuza en çok kaygı veren şey, bu sayfalarda bizim yapabileceğimizden çok daha iyi dile getirilmiştir. Buradaki "Sen", benim "Ben"imi yansıtan bir "Sen"dir; zamanı zamanlardan ayıran uzaklık, burada artık ortadan kalkmıştır. Montaigne'i okuduğumda benimle olan, edebiyat ya da felsefe değil, ama bir insandır; beni kardeşi sayan, teselli eden, bana öğütler veren, anladığım ve beni anlayan bir insan. *Denemeler*'i elime aldığımda, basılı kâğıt odanın yarı karanlığında yitip gider. Birisi benimle soluk alıp vermeye, yaşamaya başlar; yanıma gelen, artık bir yabancı olmaktan çıkmış, kendime dost kadar yakın hissettiğim biri olmuştur. Dört yüz yıl, bir duman gibi dağılıp gitmiştir: Artık benimle konuşan, Seigneur Montaigne ya da Fransa'nın tarihin derinliklerinde kaybolup gitmiş krallarından birinin *gentilhomme de la chambre*'i, yani

meclis üyesi değildir; Périgord'daki şatosunun efendisi de değildir; beyaz yakalığını, sivri şapkasını, kılıcını çıkartmış, boynundaki zincirin ucunda sallanan Saint Michael Nişanı'nı da bir yana bırakmıştır. Beni ziyarete gelen, artık ne Bordeaux belediye başkanıdır ne de bir yazardır. Bir dosttur, amacı bana akıl vermek ve kendini anlatmaktır. Kimi zaman sesinden insan doğasının kırıl-ganlığının, aklımızın yetersizliğinin, yöneticilerimizin dar görüşlülüklerinin, zamanımızın saçmalığının ve acı-masızlığının yol açtığı hafif bir hüznün yankılanır; bu soy-lu hüznü Montaigne'in öğrencisi olan Shakespeare, çiz-diği tiplerin, bir Hamlet'in, Brutus'un ya da bir Pros-pero'nun ağzından unutulmaz bir biçimde dile getirme-yi yeğlemiştir. Ancak biraz sonra Montaigne'in yine gü-lümsemekte olduğunu görürüm; sanki şöyle demektedir: Neden böylesine ciddiye alıyorsun bütün bunları? Ne-den içinde yaşadığın zamanın saçmalığının ve vahşetinin kışkırtmalarına kapılıp hepsine boyun eğiyorsun? Bütün bunlar senin yalnız tenine dokunabilir, ama özüne asla işleyemez. Dış dünya senden hiçbir şey alamaz ve aklını da, sen kendin karıştırmadığın sürece, karıştıramaz. "Sağ-duyu sahibi insanın kaybedecek hiçbir şeyi yoktur."¹ Za-man içinde olup bitenler, onlara katılmayı reddettiğin sürece, senin karşında güçsüzdür; zamanın çılgınlığı ise sen zihninin berraklığını korudukça gerçek anlamda sı-kıntı kaynağı olamaz. Ve yaşadığın en kötü şeyleri, görü-nüşte aşağılayıcı olanları, kaderin sillelerini ancak onla-rın önünde zayıflığını gösterecek olursan hissedersin; çünkü senden başka kim onlara değer verebilir, ağırlık tanıyabilir, onların zevk ya da acı kaynağı olmalarını sağ-layabilir? Ancak sen, kendi kendini yüceltebilir ya da

1. Orijinalde Fransızca: *L'homme d'entendement n'a rien à perdre.* (Y.N.)

aşağılayabilirsin – iç dünyasında sağlam ve özgür kalabilen kişi, dışarıdan gelen en ağır baskıya bile kolaylıkla göğüs gerebilir. Toplum içindeki birey ne zaman ruh huzuru ve özgürlüğü bakımından sıkıntıya düşse, Montaigne’in sözleri ve bilgece telkinleri ona bir şifa kaynağı olur; çünkü kargaşanın ve parçalanmışlığın egemen olduğu zamanlarda bizim için içtenlikten ve insanlıktan daha iyi koruyucu yoktur. Montaigne’in bundan yüzyıllar önce söyledikleri, kendi bağımsızlığını koruma peşinde olan biri için geçerliliğini ve doğruluğunu hep korumaktadır. Bizlerin en çok teşekkür borçlu olduklarımız ise, şu sırada yaşadığımız gibi insancı olmaktan uzak zamanlarda içimizdeki insanı güçlendirenler, sahip bulunduğumuz ve asla yitirilemeyecek tek şeyden, kendi “Ben”imizden vazgeçmememiz konusunda bizi uyaranlardır. Çünkü yeryüzünde özgürlüğü yayabilenler ve ayakta tutabilenler, yalnızca herkes ve her şey karşısında kendi özgürlüklerini koruyabilenlerdir.

II

Denemeler'in yazarının, kitabını Michel Sieur de Montaigne gibi şatafatlı bir adla imzalayabilmesi ve bir soyluluk armasını kullanabilmesi, başlangıçta dokuz yüz frank gibi hiç de göz kamaştırıcı sayılamayacak bir bedelle mal olmuştu. Çünkü Montaigne'in dedesinin babası, 10 Ekim 1477 tarihinde Bordeaux başpiskoposlarından Montaigne Şatosu'nu bu paraya satın almazdan ve onun torunu, yani Montaigne'in babası bu yurtluğun adını kendi adına bir soyluluk unvanı olarak eklemek için başvurmazdan önce, Michel'in atalarının Eyquem gibi son derece sade ve sıradan bir soyadları bulunmaktaydı. Dünyaya akılcı ve kuşkucu gözlerle bakabildiği için, bu dünyada kulağa hoş gelen bir ad taşımanın, "kolaylıkla söylenebilen ve akılda kalabilen güzel bir ada sahip olmanın"¹ yararını iyi bilen Michel de Montaigne, babasının ölümünden sonra eski aile adını bütün parşömenlerden ve belgelerden silmiştir. Dünya edebiyatı tarihinde *Denemeler*'in yazarını alfabetik olarak ararken, Michel Eyquem adıyla "E" harfinde değil, Michel de Montaigne adıyla "M" harfinde aramamızın nedeni, yalnızca budur.

1. Orijinalde Fransızca: *d'avoir un beau nom que l'on prononce et retient aisément.* (Y.N.)

Eyquem ailesinin adı, Bordeaux'da yüzyıllar boyunca gümüş ve altını, bunun yanı sıra biraz da fûme balık kokularını çağrıştırmıştır. Bu Eyquem ailesinin Bordeaux'ya –ailesinin geçmişi konusunda hiç de güvenilir olmayan Montaigne'in "tanınmış bir aile"¹ ile "uzaktan kuzenlik ilişkileri"² ortaya çıkardığını ileri sürdüğü– İngiltere'den mi, yoksa yalnızca Bordeaux çevresinden mi geldiği, bugüne kadar bilimsel araştırmalarca henüz aydınlatılabilmemiş değildir. Kanıtlanabilen tek nokta, Eyquemlerin on yıllar boyunca "de la Rouselle" adını taşıyan liman bölgesinde bürolarının bulunduğu ve bu bürolardan katıksız bir küçük burjuva uğraşı olan komisyoncu sıfatıyla fûme balık, şarap ve başkaca benzer mallar yüklettikleridir. Ailenin balık ticaretinden ve nakliye işletmeciliğinden yükselişi, ilk kez Montaigne'in dedesinin babası olan Ramon Eyquem'le başlar; 1402 yılında Médoc'ta, Blanquefort'da doğmuş olan Ramon Eyquem, armatörlük yapar ve gerek zekâsı, gerekse Bordeaux'nun en zengin mirasyedisiyle evlenmesi sayesinde gelecekteki aile servetinin temellerini atar. Yetmiş beş yaşına geldiği zaman ise yaşamının en akıllı yatırımını yaparak bir *maison noble*, yani asil bir ev olan Montaigne Şatosu'nu bölgenin senyörü olan Bordeaux başpiskoposundan satın alır. Bir soylu şatosunun sıradan bir burjuva tarafından satın alınması, zamanın âdetleri gereğince törenle olur. Yaşlı tüccar, terk edilmiş olan şatoya yalnız başına, büyük ana kapıdan geçerek girer; daha sonra kapı, uşaklar, toprakların kiracıları, çiftçiler ve oralara yerleşmiş olanlar, yeni efendilere bağlılık yemini edene kadar sürgülenir. Ramon'un, babası kadar hırslı olmayan oğlu Grimon Eyquem ise genelde yalnızca

1. Orijinalde Fransızca: *maison connue*. (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *ancien cousinage*. (Y.N.)

baba mirasının tadını çıkarmakla yetinir. Aile servetini büyötmekle birlikte, eski şatoyu yarı harap bir durumda bırakır. Aileyi burjuva dünyasından çıkarıp soylular dünyasına geçirecek asıl kararlı adımı atan ise Ramon Eyquem'in torunu ve Montaigne'in babası Pierre Eyquem olur. Pierre Eyquem, nakliye komisyonculuğuna ve balık ticaretine veda ederek bir şövalye mesleğı olan askerliğı seçer. Genç yaşında Kral I. François ile birlikte İtalya seferine katılır; oradan –bugün ne yazık ki elimizde bulunmayan– bir günceyle ve sadık hizmetlerinin ödölü olan Sieur de Montaigne unvanıyla geri döner. Genç soylu, büyükbabasının geleceğı yönelik düşlerini gerçekleştirerek eski ve harap şatoyu görkemli bir yurtluğı dönüştürür. Böylece şato, kalın duvarlarıyla ve kuleleriyle, becerikli ve enerjik sahibinin sayısız davalar ve tek tek satışlar sonucu elde ettiğı geniş arazilerin ortasında yükselir. Dışarıdan bakıldığında bir kale görünümünde olan şato, aynı zamanda bir hümanist kültür merkezi ve bütün konukların cömertçe ağırlandığı bir yerdir. Şatonun sahibi, genç bir askerken İtalya'yı Rönesans'ın sanat güneşinin ilk ışıkları altında görmüş, bu tanıklığı, ders almak ve kendini daha da geliştirmek için bir neden saymıştır. Atalarının para ve kazanç tutkusu, Pierre Eyquem'de yükselme tutkusuna dönüşmüştür. Bu nedenle büyük bir kitaplığın temellerini attığı gibi, bilginleri, hümanistleri ve profesörleri evine davet eder; büyük servetinin ve geniş arazilerinin yönetimini ihmal etmeksizin, bir zamanlar savaşta krala nasıl hizmet ettiyse, barış zamanı da vatanına hizmet etmeyi soyluluğundan kaynaklanan bir görev sayar. Önceleri *prévôt* ve *jurat* unvanlarını taşıırken, yani yalnızca belediye meclisi üyesiyken, daha sonra Bordeaux belediye başkan vekilliğine, ardından da belediye başkanlığına seçilir; bu görevde kendini adarcasına harcadığı çabalar, geride onurlu bir ad bırakmasını sağlar. Mon-

taigne, Pierre Eyquem'in artık yaşı ve hasta bir adamken bile kendini görevine nasıl adanmış olduğunu şu dokunaklı satırlarla anlatır: "Daha çocukluğumda bile onun bana yaşı gözüktüğünü hatırlıyorum. Tanık olduğu çekişmeler ruhunu derinden yaralamıştı. Evinin sakin atmosferinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Belki de vaktinden çok önce yaşlanmıştı. Bu nedenle gerek aile çevresinden, gerekse sağlığından kaynaklanan sorunları vardı ve artık uçup gitmek üzere olduğunu hissettiği hayatından nefret ettiği de kesindi. Yine de kentin yararları uğruna uzun ve yorucu yolculuklara çıkmaktan çekinmezdi. İşte böyle bir karakteri vardı. Bütün güçlüklerle son derece doğal bir iyilikle göğüs gererdi. Kentte ondan daha iyiliksever ve daha sevilen bir insan yoktu."¹

Montaigne'in babasıyla birlikte, ailenin yükseliş yolundaki ikinci ve sondan bir önceki adım atılır. Eyquemler, yalnızca kendilerini ve ailelerini zengin kılma peşindeki küçük tüccarların arasından çıkıp kentin ileri gelenlerinin arasına katılmış ve Montaigne senyörlerine dönüşmüşlerdir. Ailenin adı bütün Périgord'da ve Guyenne'de saygıyla anılmaktadır. Ama bu yükselişi doruğuna vardırırmak, Montaigne'e düşecektir; Montaigne, Shakespeare'in hocası ve kralların danışmanı, kendi dilinin övünç kaynağı ve yeryüzündeki özgür düşüncenin koruyucusu olacaktır.

Montaigne'in baba tarafı, Ramon'un, Grimon'un ve

1. Orijinalde Fransızca: *Il me souvenait de l'avoir vu vieil, en man enfance, l'âme cruellement agitée de cette tracasserie publique, oubliant le doux air de sa maison, où la faiblesse des ans l'avait attaché longtemps avant, et son ménage et sa santé, et, en méprisant certes la vie, qu'il cuida perdre, engagé pour eux à des longs et pénibles voyages. Il était tel et lui portait cette humeur d'une grande bonté de nature; il ne fut jamais âme plus charitable et populaire.* Alıntı için bkz. [Fortunat] Strowski: Mont[aigne], *Sa vie publique [et privée]*. (Coll. A la gloire de Montaigne), Paris 1938], s. 16. (Y.N.)

Pierre Eyquem'in çizgisini izleyerek üç kuşak boyunca yükselişini sürdürürken, ana tarafı da aynı azim, uzgörü ve *prudhommie*'yle¹ kendi yükselme sürecini yaşar. Michel'in babası Sieur Pierre de Montaigne'nin otuz üç yaşındayken Antoinette de Louppes de Villeneuve'ü kendine eş seçmesi, ilk bakışta iki eski ve soylu ailenin birleşmesi olarak görünebilir. Ancak kulağa hoş gelen bu evlilik sözleşmesini bir yana bırakıp tarihleri daha eski parşömenlere ve arşiv kayıtlarına baktığımızda, Louppes de Villeneuve ailesinin soyluluğunun da Montaignelerinki kadar çiçeği burnunda olduğunu ve Casanova'yı anımsarsak eğer, başına buyruk bir tutumla, tıpkı Eyquemlerin yaptıkları gibi, alfabeden çıkarılma olduğunu görürüz. Balık tüccarı Ramon Eyquem'in, Montaigne'in doğumundan yaklaşık yüz yıl önce, aşağı görülen burjuva dünyasından soyluların dünyasına uzanan merdivenin ilk basamaklarına adımını attığı sıralarda, Zaragoza kentinde Moşe Paçagon adlı zengin bir İspanyol Yahudisi de aynı adımı atar ve aşağı görülen bir loncadan kendini kurtarabilmek için vaftiz olur. Tıpkı Eyquemler gibi, asıl kökenini çocuklarından ve komşularından saklamak amacıyla Yahudi adını değiştirip soyluluk ve İspanyolluk kokan bir ad alır. Vaftizden sonra kendine García Lopez de Villanuova adını takar. Oldukça geniş olan ailesi, daha sonra İspanya'daki Engizisyon yıllarının yol açtığı ortak kaderi yaşamak zorunda kalır. Bu yeni Hristiyanlardan bazıları, tam bir dönüşümü gerçekleştirmeyi başarırlar. Sarayda danışmanlık ve bankerlik gibi görevler üstlenirler; onlar kadar becerikli ya da talihli olmayan bazıları

1. Fransız oyun yazarı, karikatürist ve aktör Henry Monnier'in (1799-1877) yarattığı karikatür tiplerini Mösyö ve Madam Prudhomme'un adından; gör-güsüzlükleri ve gülünçlük derecesindeki budalalıklarıyla Mösyö ve Madam Prudhomme, XIX. yüzyıl Fransız burjuvazisinin klasik karikatürize örnekleri haline gelmiştir. (Y.N.)

ise yakılırlar. Bunların arasından dikkatli olanlar, Engizisyon tarafından soylu Hıristiyanlıkları daha yakından araştırılmazdan önce İspanya'dan ayrılırlar. Lopez de Villanuova ailesinin bir bölümü Anvers'e yerleşerek Protestanlığı kabul eder. Ailenin Katolik olan kolu ise işlerini Bordeaux ya da Toulouse'a taşır; buralara gelenler, aileyi iyice Fransızlaştırıp kökenlerini daha da perdelemek için kendilerine Louppes de Villeneuve adını takarlar. Villeneuve'ler ve Montaigneler arasında ya da daha doğrusu Eyquemlerle Paçagonlar arasında çeşitli işler çevrilir. Bunların sonuncusu ve bütün dünya açısından en yararlısı ise 15 Ocak 1528 tarihinde, Pierre Eyquem'in, bin altın ekü çeyizle gelen Antoinette de Louppes'la evlenmesiyle gerçekleşir. Michel de Montaigne'in sonradan bu çeyizi nispeten az diye nitelendirdiği düşünülürse, Eyquemlerin daha o zamanlar ne kadar zengin oldukları kendiliğinden anlaşılır.

Montaigne, Yahudi kanı taşıyan, kendisiyle yarım yüzyılı aşkın bir süre aynı evde yaşayan ve ünlü oğlundan sonra da hayatta kalan bu anneden eserlerinde ve yazılarında tek sözcükle olsun söz etmemiştir. Bu kadın hakkında tek bilinen, kendisine beş çocuk verdiği kocasının ölümüne kadar içinde yaşadığı soylu evini, her iki aileye özgü *prudhommie*'yle yönettiği, sonuçta da övünerek vasiyetnamesine şunları yazdığıdır: "Bilindiği gibi, kırk yıl süreyle Montaignelerin evinde kocamla birlikte çalıştım; böylece benim çabalarım, yönetimim ve gösterdiğim özen sayesinde adı geçen evin değeri arttı, evin kendisi de çok daha iyi bir duruma geldi."¹ Madam Mon-

1. Orijinalde Fransızca: *Il est notoire que j'ai travaillé l'espace de quarante ans en la Maison de Montaigne, avec mon mari en la manière que, par mon travail, soin et ménagerie, ladite maison a été grandement évaluée, bonifiée at augmantée.* Alıntı için bkz. Strowski: [Montaigne. Sa] Vie publique [et privée. (Coll. A la gloire de Montaigne)], [s.] 27. (Y.N.)

taigne hakkında başkaca bir şey bilinmemektedir; Montaigne'in eserlerinin bütününde annesinden söz etmeyişi ise, çoğu kez onun Yahudi kökenini perdelemek ya da saklamak istediği anlamında yorumlanmıştır. Gerçekten de Montaigne, onca akıllı oluşuna rağmen, kendini soyluluk hırsına kaptırmıştı; örneğin vasiyetnamesinde atalarının mezarına gömülmek istediğini belirtmiştir, oysa gerçekte o zamana kadar Montaigne'de gömülen, yalnızca babası olmuştu. Ne var ki Montaigne, annesi gibi –tek bir ithafın dışında– karısından ya da kızından da yazılarında söz etmiş değildir. Montaigne'in dünya görüşü, tinsel düzeyde kadını önemli saymayan Antik Çağ görüşünün hamuruyla yoğrulmuştu. Bu nedenle ve bildiğimiz kadarıyla, Eyquemlerin torununun, Moşe Paçagon'un torununa ne özel bir düşkünlüğü ne de özel bir isteksizliği vardı. Her biri aynı ölçüde güçlü ve sağlıklı olan eğilim, her iki ailenin yükselişinin oluşturduğu piramidin ucunda yer alan Montaigne'in kişiliğinde eşzamanlı olarak en yetkin düzeye varıp birbirleriyle kaynaşırlar. Gaskonyalı balıkçılarla Yahudi komisyoncular bakımından söz konusu olmuş bütün karışıklıklar, Montaigne'de yeni, bütün halinde ve yaratıcı bir biçimin kalıbına dökülmüştür. Montaigne'in her bir çizgiye neler borçlu olduğunu bunca yetkin bir bireşim içinde yapaylığa kaçmadan saptayabilmek, söz konusu değildir. Söylenebilecek tek şey, Montaigne'in ancak böyle bir karışım sayesinde bir denge ve uzlaşma insanı olabildiği, önyargısız her yana bakabildiği, her anlamda dar görüşlülükten uzak, bir *libre penseur*, özgür düşünceli insan ve *citoyen du monde*, dünya vatandaşı niteliği ve hoşgörüsüyle, bir ırkın üyesi ve belli bir ülkenin vatandaşı olarak değil, bütün ülkelerin ve zamanların ötesinde bir dünya vatandaşı kimliğiyle ortaya çıkabildiğidir.

Soylu bir ad, bilincinde olmaksızın kendini hep korumak ve kuşaktan kuşağa iletmek iradesini içerir. Seigneur de Montaigne unvanını taşıyan ilk kişi olan Pierre Eyquem de Montaigne için de 1533 Şubatı'nın son gününde, doğumlarından hemen sonra yitirdiği iki kızının ardından onca özlemini çektiği ilk erkek evlada, yani bizim Michel de Montaigne'imize kavuşmak, gelecekte ünlü olacak bir soyun kurucusu olmanın müjdesidir. Baba, doğumun hemen ardından oğlu için misyonu andırır bir geleceği öngörür. Kendisi nasıl babasını eğitimde, kültürde ve toplum içindeki yeri bakımından geride bırakmışsa, oğlu da şimdi onu aşmalıdır. Jean-Jacques Rousseau'dan iki yüz elli, Pestalozzi'den de üç yüz yıl önce, XVI. yüzyılın ortasında bir balık tüccarının torunu ve eski bir asker, Gaskonya'daki ücra bir şatoda oğlunun eğitimini her yanıyla iyi düşünülmesi gereken bir sorun niteliğiyle ele alır. Bilgin hümanist dostlarını davet ederek oğlunun daha başlangıçtan gerek insani gerek toplumsal anlamda olağanüstü bir eğitime sahip olabilmesi için izlenebilecek en iyi yöntem konusunu tartışır; o dönem için gerçekten şaşırtıcı olan bu özen, bazı bakımlardan modern görüşlere son derece uymaktadır. İşin başlangıç evresi bile şaşırtıcıdır. Çocuk, daha beşikteyken ve ana sütünden kesilmezden önce, başka aristokrat evlerinde olduğu gibi şatoya bir sütanne getirtilecek yerde, Montaigne Şatosu'ndan uzaklaştırılır ve en alt kesimden insanların, Montaignelerin derebeylik sınırları içerisinde kalan ufacık bir köyde yaşayan yoksul bir oduncu ailesinin yanına verilir.

Babanın böyle davranmaktaki amacı, oğlunun *frugalité et austérité*, yani sadelik ve azla yetinirlik yolunda eğitilmesinin, bedensel bakımdan da sağlıklı olmasının yanı sıra, o zamanlar için anlaşılabilirliği neredeyse olanaksız bir demokratik eğilim doğrultusunda, daha en ba-

şından “halka ve yardımımızı gereksinen insanların yaşam koşullarına yakınlaşarak”¹ yetişmesiydi. Belki de Pierre Eyquem, o burjuva döneminde, kendisi henüz soyluluk unvanı taşımazdan önce, ayrıcalıkların, kendini beğenmişliklerinin acısını kendi kişiliğinde tatmıştı. Bu nedenle oğlunun daha baştan kendisini “yukarıdakiler” den, ayrıcalıklı sınıftan gelenlerden biri olarak hissetmemesini, buna karşılık “bize sırt çevirenlere değil, ellerini uzatanlara yakınlaşma”² yı² erken yaşta öğrenmesini istiyordu. Bilindiği kadarıyla Montaigne, bedensel bakımdan yoksul oduncu kulübesinin çetin koşullarının üstesinden gelmeyi iyi başarmıştır; kendisi, daha çocuk yaşta sade yemeklere çok alıştığını, bu nedenle “şeker, reçel (ve) kurabiye”³ yerine hep köylülerin sıradan yiyecekleri olan “siyah ekmeği, füme eti ve sarmısağı”⁴ yeğlediğini yazmıştır. Montaigne, kendisini ana sütüyle birlikte bütün önyargılardan da uzaklaştırmış olan babasına bunun için ömrü boyunca şükran duymuştur; oysa Balzac, onu kendi yanında tutacak yerde dört yaşına kadar bir jandarma⁵ ailesinin yanına vermiş oluşundan ötürü annesini yaşamının sonuna kadar suçlamıştır. Montaigne ise kendisine iyi niyetle uygulanan bu deneyi onaylar ve üstelik şöyle bir vaadde de bulunur: “İleride erkek çocuklarım olursa, onların da benim kaderimin tıpkısını yaşamalarını dilerim.”⁶

1. Orijinalde Fransızca: *rallier (l'enfant) avec le peuple et cette condition d'hommes qui a besoin de notre aide.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *(de) regarder plutôt vers celui qui me tend le bras que vers celui qui me tourne le dos.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *sucres, confitures (et) pièces de four.* (Y.N.)

4. Orijinalde Fransızca: *(le) pain bis, (le) lard et l'ail.* (Y.N.)

5. Orijinalde Fransızca: *gendarme.* (Y.N.)

6. Orijinalde Fransızca: *Si j'avais des enfants mâles, je leur désirasse volontiers ma fortune.* (Y.N.)

Babası üç yıl sonra oğlunu yeniden Montaigne Şatosu'na aldığında, gerçekleşen dönüşüm çok radikaldir. O zamana kadar çocuğun sağlıklı bir bedene sahip olmasına çalışılmıştır; şimdi ise kültürlü dostların öğütleri doğrultusunda yapılması gereken, ruha esneklik ve işlerlik kazandırmaktır. Genç Michel, sıcak sudan soğuk suya girercesine, proleter bir eğitimden hümanist eğitime geçer. Pierre Eyquem, oğlunu, vaktini zar oyunları, şarap içmekle, ava çıkmakla geçiren tembel bir soylu ya da para kazanmaktan başka bir şey düşünmeyen bir tacir yapınama konusunda daha baştan kesin kararlıdır. Onun oğlu, ruhsal üstünlükleriyle, eğitim ve kültürleriyle kraların danışma meclislerinde zamanın kaderini belirleyenlerin, sözleriyle olayları etkileyenlerin, engin bir dünyayı taşraya yeğleyenlerin oluşturdukları en yüksek çevrelere girmelidir. Hümanizmin egemenliğindeki bir çağda ise bu tinsel imparatorluğun anahtarı, Latince'dir. Böylece baba Montaigne bu sihirli anahtarı oğlunun eline olabildiğince erken verme kararına varır. Périgord'daki ücra şatoda, bazı açılardan bir komedi havası da taşıyan, son derece şaşırtıcı bir deneyin uygulanmasına başlanır. Baba, büyük paralar ödeyerek bir Alman bilginini getirir; bu bilginin tek kelime Fransızca bilmemesine dikkat edilmiştir; onun yanına, bilgide ondan aşağı kalmayan iki yardımcı da verilir; bunların çocukla Latince'den başka bir dilde konuşmaları kesinlikle yasaktır. Böylece henüz dört yaşındaki çocuğun ilk öğrendikleri, Latince sözcükler ve cümleler olur; çocuğun eşzamanlı olarak anadili Fransızca'yı da öğrenmesini, böylece de Latince konuşmasının arılığını ve etkinliğini yitirmesini önlemek için, çevresine görünmez bir duvar örülür. Annesi, babası ya da uşaklar çocuğa bir şey söylemek istediklerinde, önce öğretmenlerden söylemek istediklerinin Latincesini öğrenmek zorundadırlar. Böylece Montaigne Şatosu'nda,

pedagojik bir deneyi gerçekleştirmek amacıyla ve henüz dört yaşındaki bir erkek çocuğunun hatırına bütün ev halkının Latince öğrenmek zorunda kalması gibi, gerçekten komik ve oyunsu bir durum yaşanır. Bu durumun eğlenceli sonuçlarından biri de, tek tek Latince sözcüklerin ve adların komşu köylerde bile kullanılmaya başlanması olur. Ama istenen sonuç, bu yöntemle kolaylıkla elde edilir; geleceğin büyük Fransız yazarı, altı yaşında anadilinde tek bir cümleyi bile doğru dürüst söylemeyi beceremezken, kitapsız, dilbilgisiz ve herhangi bir zorlama olmaksızın, “dayaksız ve gözyaşsız”,¹ Latinceyi en arı ve en yetkin düzeyde konuşmayı öğrenir. Bu antik dünya dili Montaigne için o kadar anadili yerine geçer ki, daha sonra hayatı boyunca Latince kitapları, kendi anadilinde yazılmış kitaplardan daha severek okur. Ve bir korku ya da heyecan ânında ağzından Fransızca değil, Latince sözcükler dökülür. Eğer Montaigne’in yetişkinlik yılları hümanizmin gerileme dönemine rastlamasaydı, o zaman Erasmus gibi büyük bir olasılıkla Montaigne de eserlerini yenilenmiş olan bu sanat dilinde kaleme alacak, böylece de Fransa en usta yazarlarından birinden yoksun kalmış olacaktı. Oğlunun Latinceyi zorlanmaksızın, kitapsız ve sadece oyun oynar gibi öğrenmesini sağlama yöntemi, baba Montaigne’in çocuğu hiç zorlamaksızın eğitmeye yönelik çok iyi düşünülmüş genel eğiliminin sonuçlarından yalnızca biridir. Bu anlayışa göre çocuk, dayak korkusuyla katı kurallar ezberletmeyi öngören, dönemin sert eğitim anlayışının tersine, gelişmesini kendi iç eğilimleri doğrultusunda gerçekleştirmelidir. Hümanist danışmanları, özenli babaya ne yapması gerektiğini açık seçik göstermişlerdir: “Babamın yapması gere-

1. Orijinalde Fransızca: *fouet et larmes*. (Y.N.)

ken, bilgiden ve görevlerimden, hiç zorlamaya gitmeksiniz, özgür irademin ve isteğimin uyandırılması yoluyla tat alabilmemi sağlamaktı. Ruhum, her türlü katılıktan ve doğal sayılamayacak baskıdan uzak, son derece yumuşak bir atmosferde ve mutlak bir özgürlük ortamında yüceltilmeliydi.”¹

Eğlenceli bir ayrıntı, Périgord’daki tuhaf şatoda bireysel iradenin eğitilmesine yönelik bu bilinçli tutumun ne ölçüde kapsamlı uygulandığının kanıtıdır. Büyük bir olasılıkla eğitimcilerden biri, sabahları “ansızın ve zorla”² uykudan uyandırmanın, “çocukların hassas beyni”³ için zararlı olduğu yolunda bir görüş bildirmişti. Bu nedenle, çocuğun sinir sisteminin bu ufacık sarsıntıdan bile uzak kalmasını sağlayacak bir yöntem geliştirilmişti: Michel de Montaigne, küçük yatağında her gün müzikle uyandırılıyordu. Flüt ya da keman sanatçıları yatağın çevresinde, kendilerine işaret verilene kadar bekliyor, ondan sonra da uyuyan Michel’i düşlerinden gerçeğe yumuşacık geçirebilmek için bir ezgi çalmaya başlıyorlardı. Bu hassas âdet, büyük bir özenle sürdürülüyordu. “Bana hizmet edilmediği hiç olmadı,”⁴ diye yazar Montaigne. Bourbon hanedanından hiçbir kral oğlu ve Habsburgların hiçbir veliahdı, Gaskonyalı balık tacirleriyle Yahudi komisyoncuların torunu Montaigne kadar özenle yetiştirilmemiştir.

Bir çocuğa hiçbir şeyi yasaklamayan ve onu bütün eğilimlerinde özgür bırakan, böylesine bireysel nitelikte

1. Orijinalde Fransızca: *(de me) faire goûter la science et le devoir par une volonté non forcée, et de mon propre désir, et délever mon âme en toute douceur et liberté, sans rigueur et contrainte.* (Y. N.)

2. Orijinalde Fransızca: *tout à coup et par violence.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *cervelle tendre des enfants.* (Y.N.)

4. Orijinalde Fransızca: *Je ne fus jamais sans homme qui m’en servit.* (Y.N.)

bir eğitim, aslında pek tehlikesiz sayılamayacak bir deney niteliğindedir. Çünkü bunca şımartılmak, hiçbir direnişle karşılaşmamak ve hiçbir zora boyun eğmek zorunda kalmamak, bir çocuğa, her istediğini yapmak ve doğuştan sahip bulunduğu bütün kötü yanları da geliştirme olanağı sağlar. Sonraları Montaigne'in kendisi de, bu esnek ve hoşgörülü eğitiminin iyi sonuçlar vermesinin yalnızca şans eseri olduğunu belirtmiştir. "Adam olabilirdiysem, bir anlamda kendi katkım bulunmaksızın, rastlantı sonucu ve kendiliğinden olduğumu belirtmek isterim. Daha dizginlenemez bir yaradılıştı olsaydım, korkarım sonum hiç de iyiye varmazdı."¹ Bu eğitimin iyi ve kötü yanlarıyla belli izleri, Montaigne'e doğal olarak hayatı boyunca eşlik etmiş, özellikle hiçbir otoriteye ve disipline boyun eğmeme eğilimi varlığını hep korumuştur; yazarın iradesindeki belli bir gevşeklik de yine bu noktadan kaynaklanmadır. Geçirdiği bu çocukluk dönemi, Montaigne'i, gelecek yıllarında, her türlü gerilimden, kural ve görev gereği olandan elinden geldiğince kaçmaya, yalnızca kendi irade ve isteklerine boyun eğmeye itmiştir. Kişiliğinin sık sık yakındığı "*mollesse*" ve "*insouciance*", yani yumuşak ve umursamaz yanının özünü, büyük bir olasılıkla bu çocukluk yıllarında aramak gerekir; ama aynı yıllar, Montaigne'in özgür kalmaya ve kendini başkalarının düşüncelerine hiçbir zaman bir köle gibi bağımlı kılmamaya yönelik önüne geçilemez iradesine de kaynaklık etmiştir. Sonraları büyük bir gururla şunları söyleyebilmesini, aslında babasının iyi niyetli özenine borçludur: "Bütünüyle kendisini odak noktası alan, kendini istediği gibi yönetmeye alışık, özgür bir ru-

1. Orijinalde Fransızca: *Ma vertu, c'est une vertu, ou innocence, pour mieux dire, accidentelle et fortuite. Si je fusse né d'une complexion plus déréglée, je crains qu'il fût allé piteusement de mon fait.* (Y.N.)

hum var.”¹ Özgürlük tutkusunu ve özgürlüğün nimetlerini daha çocuk yaşında ve bilincine tam varamadan bir kez tatmış olan, bunları bir daha asla unutmayacak ve yitirmeyecektir.

Bu hoşgörülü ve şımartıcı eğitim sistemi, Montaigne'in ruhsal gelişmesi bakımından büyük bir şans olmuştur. Ama bu eğitime tam zamanında son verilmesi de büyük bir şanstır. Çünkü özgürlüğün hakkını verebilmesi için insanın zora gelmeyi de tanımış olması gerekir; Montaigne, altı yaşındayken verildiği ve on üç yaşına kadar kaldığı Bordeaux Koleji'nde bu kez farklı bir eğitimi tanıma olanağı bulur. Gerçi aynı zamanda hem kentin en zengini hem de belediye başkanı olan adamın oğluna bu okulda aşırı sert davranılmış değildir; yalnızca bir kez değnek vurulduğunda, bunun da *bien doucement*, yani olabildiğince yumuşak yapılmasına çalışılır. Yine de Montaigne'in orada karşılaştığı disiplin, öğrencilere ne düşündüklerini sormaksızın kendininkileri onlara en iyisi diye zorla kabul ettirme peşinde olan, enikonu sert bir disiplindir. Montaigne, yaşamında ilk kez düzenli olarak bir şeyler öğrenmek zorunda kalır; yalnızca *d'après sa propre volonté*, yani kendi iradesiyle öğrenmeye alışmış olan çocuk, katı formüllerle kendisine zorla benimsetilmek istenen bilgilere içgüdüsel olarak karşı çıkar. “Öğretmenler sanki hepimize aynı şeyleri kabul ettirmek istercesine kulaklarımıza bağırıp duruyorlar, bizdense yalnızca söylediklerini yinelememizi istiyorlar,” diye yakınır.

1. Orijinalde İngilizce: *I have a soul free, entirely at its own and used to guiding itself as it pleases.* Zweig, Montaigne'in yazıldığı dönemde Rio de Janeiro'da yaşayan ve kendisinin de görüşlerine başvurulana Strowski'nin yukarıda adı geçen eserinin dışında Martin Lowenthal'in *The Autobiography of Michel de Montaigne* (Boston, New York, Houghton 1935) adlı eserinden yararlanmış ve alıntı yapmıştır. (Y.N.)

Okulda öğretmenler, öğrencileri, kendi görüşlerini üreten bir biçimde geliştirmeye alıştırarak yerde, bu öğrencilerin belleklerini ölü konularla doldurmaktadırlar. "Bu yüzden aklımız ve bilincimiz bomboş kalıyor,"¹ diye yakınır Montaigne ve sonra da acı acı şunu sorar: "Midemizi, sindiremeyeceğimiz, bizi güçlendiremeyecek bir etle doldurmanın ne yararı olabilir?"² Kolejdeki Skolastik bilgi yanlısı öğretmenlerin kendisine birtakım olguları, sayıları, yasaları ve sistemleri öğretmeleri, kafasını kitabi bilgilerle doldurmaya kalkışmaları, Montaigne'i tedirgin eder; okulun o zamanki müdürlerinin kılı kırk yaran kişileri olmakla suçlanmaları boşuna değildir. Montaigne, söylenenleri gönüllü ezberlemekten yana olanların en iyi öğrenciler diye nitelendirilmeleri karşısında öfke duyar. Çünkü ona göre, alınan bilginin fazlası, insanda kendine göre bir dünya görüşü geliştirebilme yeteneğini öldürür: "Bitkilerin aşırı sulandıklarında solmaları ya da yağı fazla kaçırıldığında lambaların sönmesi gibi, tinsel düzeydeki çabalarımız da çalışma ve konu fazlalığından olumsuz yönde etkilenir."³ Böyle bir bilgi edinme eylemi, ruhsal bir işlev olmayıp belleğe aşırı yükleme yapılmasından ibarettir: "Bir şeyi ezbere bilmek, insanın bir şey bildiğini değil, bir şeyi belleğinde tutabildiğini gösterir."⁴ Livius ve Plutarkhos'u okurken önemli olan, Cannae Çarpışması'nın tarihini bilmek değil, ama Scipio ve Hannibal'in

1. Orijinalde Fransızca: *Nous ne travaillons qu'à remplir la mémoire, et l'entendement et la conscience vide.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Que nous sert-il d'avoir le panse pleine de viande, si elle ne se digère? si elle ne se transforme en nous? si elle ne nous augmente et fortifie?* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *Comme les plantes s'étouffent de trop d'humour, et les lampes de trop d'huile, aussi l'action de l'esprit par trop d'étude et matière.* (Y.N.)

4. Orijinalde Fransızca: *Savoir par cœur n'est pas savoir, c'est tenir ce qu'on a donné en garde à sa mémoire.* (Y.N.)

karakterlerini tanımaktır; Montaigne, çıplak tarihsel olgu yerine, bu olgunun insani ve ruhsal içeriğini önemser. İlerleyen yıllarda Montaigne, kendisine yalnızca birtakım kurallar öğretmeye çalışmış olan bir zamanlarki öğretmenlerine kötü notlar ve iyi dersler verecektir: “Öğretmenlerimizin bir öğrencinin salt belleğiyle değil, ‘kendi yaşamının tanıklığıyla’¹ neler kazanmış olduğunu sınamaları gerekir. Gençlerin okudukları her şeyi sınamalarını, elemelerini sağlayın; yalnızca iyi niyetle ya da otoritenin etkisiyle herhangi bir şeyi benimsemelerini engellayın. Gençlerin olabildiğince çok sayıda düşünceyle yüz yüze gelmeleri gerekir. Yeteneği varsa, seçimini de yapacaktır, yeteneksiz olansa hep kuşkular içinde kalacaktır. Yalnızca başkalarını izleyen, aslında hiçbir şey izlemez, hiçbir şey bulmaz ve zaten aradığı herhangi bir şey de yoktur.” Montaigne’in öğretmenleri, aralarında yetkin ve dahası ünlü hümanistlerin de bulunmasına rağmen, başına buyruk çocuğa böylesine özgür bir eğitim sağlayabilecek durumda değillerdi. Sonunda Montaigne, teşekkür etme gereğini duymaksızın okuldan ayrılacaktır. Sonradan söylediği gibi, okuldan “sürekli olabilecek bir sonuç almaksızın”² çıkıp gitmiştir. Montaigne’in öğretmenlerinden hoşnut kalmayışı gibi, büyük olasılıkla öğretmenler de bu öğrenciden pek hoşnut değillerdi. Çünkü her kitabı bilgi, sıradan bilgi, disiplin ve düzen karşısında gösterdiği iç direniş bir yana –tinsel yoğunluklarının tüm gücünü ancak ergenlik çağından sonra sergilemiş başka pek çok olağanüstü insanda olduğu gibi– Montaigne’de çabuk ve kıvrak kavrayabilme becerisi de eksiktir. Sonradan onca uyanık, kıvrak ve meraklı olacak kafa, o gelişme

1. Orijinalde İngilizce: *the testimony of his life*. (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *sans aucun fruit que je puisse à présent mettre en compte*. (Y.N.)

yıllarında tuhaf bir bulanıklık içindedir. Çocuğun bütün benliğine belli bir ağırlık egemendir: “Gerçi sağlığım iyiydi; yaradılışım gereği yumuşak başlıydım, çevrernle de iyi geçiniyordum, ama o zamanlar öylesine ağırkanlı, öylesine lapacı ve uyuşuktum ki, beni oyunlara sokmak istediklerinde bile uyuşukluğumdan sıyrılamıyordum.”¹ Keskin gözlem gücü, o yıllarda da vardır, ama henüz bir gizilgüç konumundadır ve kendini ancak ender anlarda belli eder: “Gördüğümü iyi gözlemliyordum, çünkü o ağırkanlı yaradılışımın derinliklerinde, yaşımı çok aşan düşünce ve görüşler gelişmekteydi.”² Fakat bu mutlu anların etkinliği, yalnızca iç dünyaya dönüktür. Öğretmenler, bunların ayırdına hemen hemen hiç varamazlar; Montaigne, öğretmenlerini onun değerini anlayamadıkları için asla suçlamaz; ama kendini acımasızca eleştirir: “Ruhum tembeldi ve yalnızca teşvik edildiği ölçüde harekete geçerd; kavrama yeteneğim çok geç gelişti; zeki sayılmazdım ve özellikle belleğim olağanüstü zayıftı.”³ Yetenekleri okulun kupkuru yöntemleriyle harekete geçip üretken olamayan yetenekli insan kadar kimse okulda acı çekmez. Montaigne’in gençliğindeki bu hapishaneden sağ salim kurtulabilmesi ise, pek çokları gibi –bu durumu en güzel biçimde Balzac, *Louis Lambert*’de betimlemiştir– gizli bir yardımcı ve teselli kaynağı bulma-

1. Orijinalde Fransızca: ... quoique j’eusse la santé ferme et entière, et quant et quant un naturel doux et traitable, j’étais parmi cela si pesant, mol et endormi, qu’on ne me pouvait arracher de l’oisiveté, non pas pour me faire jouer. Alıntı için bkz. Strowski: [Montaigne, Sa] Vie Publ[ique et privée. (Coll. A la gloire de Montaigne)], [s.] 35. (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: Ce que je voyais, je le voyais bien; et sous cette complexion lourde nourrissais des imaginations hardies et des opinions au-dessus de mon âge. Bkz. yukarıdaki alıntı, [s.] 35. (Y. N.)

3. Orijinalde Fransızca: L’esprit, je l’avais lent, et qui n’allait qu’autant qu’on le menait; l’appréhension, tardive; l’invention, lâche; et, après tout, un incroyable défaut de mémoire. Bkz. yukarıdaki alıntı, [s.] 35. (Y. N.)

sıyla olur; bu, ders kitabının yanında yer alan edebî ki-
taptır. Louis Lambert gibi Montaigne de özgürce okuma-
nın büyüüne bir kez kapıldıktan sonra, artık okumaya
doyamaz. Ovidius'un *Dönüşümler*'ini, Vergilius'un *Ae-
neas*'ını, Plautus'un oyunlarını, aynı zamanda kendi asıl
anadili olan özgün dillerinden okur. Gerek bu klasik
eserleri anlaması, gerekse konuşma dilinde Latinceyi çok
iyi bilmesi, kolejin kötü ve uyuşuk öğrencisine tuhaf bir
biçimde yeniden saygınlık kazandırır. Montaigne'in öğ-
retmenlerinden biri ve ileride İskoçya tarihinde önemli
bir rol oynayacak olan George Buchanan, o zamanlar çok
önemsenen Latince tragedyaların yazarıdır; Montaigne,
gerek bunlarda gerek başka Latince tiyatro oyunlarında
oyuncu olarak sahneye çıkıp büyük başarı kazanır. "Sesi-
ne verebildiği çeşitli tonlar"¹ ve Latince konuşma bakı-
mından erken yaşlarında elde etmiş olduğu ustalıkla,
herkesi geride bırakır. Aslında eğitilemez olan bu insanın
eğitimi, on üç yaşına gelmesiyle birlikte noktalanmıştır; o
günden sonra Montaigne, artık hayatı boyunca kendi
kendisinin öğretmeni ve öğrencisi olarak kalacaktır.

Kolejden sonra, büyük bir olasılıkla on üç yaşındaki
Montaigne'in bir süre babaevinde dinlenmesine izin ve-
rilmiş, ondan sonra Toulouse ya da belki Paris Üversi-
tesi'ne, hukuk öğrenimine yollanmıştır. Ancak Mon-
taigne'in kendisinin, yirmi yaşına gelmesiyle birlikte ge-
lişmesine de noktalanmış gözüyle bakmış olduğu kesin-
dir: "Bana gelince; öyle sanıyorum ki ruhumuz, yirmi
yaşına geldiğimizde artık ne olması gerekiyorsa olmuştur
ve sahip bulunduğu bütün eğilimleri de sergiler... Benim
açımdan kesin olan nokta, yirmi yaşından başlayarak ge-
rek ruhça gerek bedence güçlenmekten çok zayıf düştü-

1. Orijinalde Fransızca: *souplesse de voix*. (Y.N.)

ğüm, ilerlemekten çok gerilemiş olduğumdur.”¹

Montaigne'in gençliğinin ve gücünün ilk kez doruk noktasına vardığı bu döneminden elimizde herhangi bir portresi bulunmamaktadır. Fakat yazar, kendisini hayatı boyunca o kadar özenle, istekle ve kesin bir biçimde betimlemiştir ki, onun hep doğrudan yana oluşuna güvenerek fizyonomik bir taslak çıkarabiliriz. Yapı olarak Montaigne, tıpkı babası gibi, dikkati çekecek kadar ufak tefektir; kendisi bu durumu hep bir sakınca saymış ve orta boyun biraz altında oluşu hem dikkatlerin üzerinde toplanmasını engellediği hem de görünüşündeki otoriter havayı azalttığı için, bu durumdan hep yakınmıştır. Gelgelelim, bu genç soyluyu hoş görünüşlü kılan yeterince özelliği vardır. Sağlıklı bir bedeni, incecik burnu, açık alnı, güzel kavisli kaşları, kestane rengi bıyık ve sakalının arasında kalan, bu sakal ve bıyık tarafından sanki gizlenmeye çalışılan etli dudaklarıyla oval biçimiyle dantel gibi işlenmiş bir yüz; genç Montaigne'in dünyaya verdiği görüntü budur. Güçlü parıltısıyla dikkati çeken gözlerinde daha sonraki dönemlerde yapılan portrelerinde kendini belli eden hafif melankolik bakışlar, gençlik günlerinde büyük bir olasılıkla henüz yoktu. Kendi anlatışına göre Montaigne, yaradılış olarak “canlı ve neşeli değilse de, en azından sakin ve dengeliydi.”² Şövalyelik erdemlerinden sayılan spor ve oyunlar için, altmış yaşındayken hâlâ yalnızca elinin başparmağına dayanarak masanın üzerinden atlayabilen ve şatosunun merdivenlerinden yukarı hep basamakları üçer beşer atlayarak çıkan babasının beden-

1. Orijinalde Fransızca: *Quant à moi, j'estime que nos âmes sont dénouées à vingt ans de ce qu'elles doivent être, et qu'elles promettent tout ce qu'elles pourront ... je tien pour certain que, depuis cet âge, et mon esprit et mon corps ant plus diminué qu'augmenté et plus reculé qu'avancé.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *brisk and gay, at least tranquil and reposed.* (Y.N.)

sel canlılığı ve çevikliği, Montaigne'de yoktu. "Hiçbir zaman hareketli ve becerikli olmadım. ... Müzikte, şarkı söylemeyi ya da bir çalgı çalmayı bana hiçbir zaman öğretemediler; bu konuda yeteneksizdim. Dansta, top oyununda ya da güreşte hep orta düzeyde kaldım; yüzmede, engellide, uzun atlamada ya da kılıçta ise bütünüyle başarısızdım. Parmaklarımı öylesine beceriksizce kullandım ki, ne yazdığımı kendim bile okuyamam; ... bir mektubu doğru dürüst katlamasını bile beceremem. Bir kalem ucunu açmayı, atımı eyerlemeyi, bir şahini uçurmayı, köpekleri, kuşları ya da atları yönetmeyi asla başaramam."¹ Montaigne'in asıl sevdiği şey, insanlarla bir arada olmaktır; zaten kendini hep bu ilişkilere ve bu arada, kendi ifadesine göre, erken yaşlarından başlayarak çok çekici bulduğu kadınlarla olan ilişkilerine adamıştır. Canlı hayal gücü² sayesinde kolayca anlaşılmaktadır. Modaya düşkün değildir; yaradılışındaki belli bir derbederlik nedeniyle,³ zengin giysilerin bile şıklaştıramadığı⁴ insanlardan olduğunu açıkça söyler. Aradığı, insanlar arasında olmak ve onlarla dostluk kurmaktır. Asıl hoşlandığı şey ise, kavga amacıyla ya da önyargılarından ötürü değil, flöre oyunu saydığı tartışmadır. Daha başlangıçtan beri

1. Orijinalde Fransızca: *D'adresse et de disposition, je n'en ai point eu ... De la musique, ni pour la voix que j'y ai très inepte, ni pour les instruments, on ne m'y a jamais su rien apprendre. A la danse, à la paume, à la lutte, je n'y ai su acquérir qu'une bien fort légère et vulgaire suffisance; à nager, à escrimer, à voltiger et à sauter, nulle de tout. Les mains, je les ai si gourdes que je ne sais pas écrire seulement pour moi: de façon que, ce que j'ai barbouillé, j'aime mieux le refaire que de me donner la peine de le démêler ... Je ne sais pas clore à droit une lettre, ni ne sus jamais tailler plume, ni trancher à table, qui vaille, ni équiper un cheval de son harnais, ni porter à poing un oiseau et le lâcher, ni parler aux chiens, aux oiseaux, aux chevaux.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *vivacité de l'imagination.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *nonchalance vers laquelle je penche évidemment de ma complexion.* (Y.N.)

4. Orijinalde İngilizce: *upon whom their rich clothes weep.* (Y.N.)

berrak ve dengeli olan zihni, onu kimi zaman aceleci, coşkulu çıkışlara iten Gaskonyalı kanını dizginler. Her türlü kabalık karşısında dehşete düşen, her türlü acımasızlıktan tiksinen Montaigne'i "başkalarının acılarını görmek bile fiziksel açıdan acı çekmeye"¹ götürür. Bilgi ve düşünme yoluyla elde edeceği bilgeliğe ulaşmazdan önceki genç Montaigne'in, hayatı ve bu hayat içinde kendi kendisini sevme bilgeliğinden, bu içgüdüsel bilgelikten başka henüz hiçbir şeyi yoktur. İç dünyasında henüz ne bir karar ne yöneldiği belli bir hedef ne de kendini açıkça ya da zorla belli eden bir yetenek vardır. Yirmi yaşındaki Montaigne, meraklı ama kararsız bakışlarla dünyanın kendisine, kendisinin de o dünyaya neler verebileceğini görmek için çevresine bakınmaktadır.

1. Orijinalde Fransızca: *la vue des angoisses d'autrui angoisse matériellement.* (Y.N.)

IV¹

1568 yılında babası Pierre Eyquem'in ölümü, Montaigne'in yaşamında bir dönüm noktası olur. Çünkü o zamana kadar babası, annesi, karısı ve kardeşleriyle, biraz da abartıyla "atalarının şatosu" diye nitelendirdiği şatoda rahatça yaşayıp durmuş, ne servetle ne de bu servetin işletilmesi ve başkaca işlerle ilgilenmiştir. Babasının ölümüyle ise bir vâris, üstelik zengin bir vâris konumuna gelmiştir. Ailenin en büyük çocuğu olarak kendisine soyluluk unvanı ve on bin liralık bir gelir, ama bunun yanı sıra da bütün mal varlığının sorumluluğu kalmıştır. Anneye evlenirken beraberinde getirmiş olduğu drahoma geri verilir; bundan böyle Montaigne'in aile reisi olarak görevi, yüzlerce ayrıntıyla uğraşmak, günlük hesaplara bakmak, bunları en azından denetlemektir; o Montaigne ki, kendi eylemlerinin sorumluluğunu taşıma konusunda bile pek istekli değildir. Ve Montaigne'e, görev bilinci, sebat, özen, yani bütünüyle yöntemsel nitelikte erdemler gerektiren düzenli bir iş kadar itici gelen bir şey yoktur. Yaşamının ortalarına kadar eviyle ne kadar az ilgilenmiş olduğunu açıkça itiraf eder. Ormanların, çayırların, bağların ve bahçelerin sahibi

1. Orijinal müsvedde, ikinci bölümden dördüncü bölüme atlar; üçüncü bölüm yoktur. (Y.N.)

olan Montaigne, şunları söylemekten çekinmez: "Fark çok belirgin olmadığı sürece, tahıl türlerini ne tarlada ne de ambarda birbirinden ayırabilirim. Bahçemde ekili olanların lahana mı, yoksa marul mu olduğunu bile bilmiyorum. İşletmemdeki en önemli araçların adlarını, tarıma ilişkin en sıradan şeyleri, aslında her çocuğun bildiği şeyleri de bilmiyorum; ... ekmek yapımında mayalı hamurun ne işe yaradığını ya da şarabı fıçıda karıştırdıklarında neler olduğunu bilmediğim, hep ortaya çıkıyor."¹ Ne var ki yeni yurtluk sahibi, bürosunda tarladakinden daha becerikli değildir. "Aslında benim elimden geçen ve benim denetlemem gereken sözleşmelere ve hesaplara bakma işine bir türlü girişemiyorum. Bunun nedeni, dünyevi ve fani şeyleri filozofça bir tutumla aşağı görüşüm değil. ... Hayır, gerçekte bu tutumum, çocukça, hoş görülmesi olanaksız bir tembellikten ve savsaklamadan kaynaklanıyor. Başka her şeyi, bir sözleşme okumaya yeğlerim."² Aslında kendisine kalan mirastan hoşnut olmadığı söylenemez; çünkü Montaigne, iç bağımsızlığını güvence altına alan servetini sevmektedir. Ama bu servete, onunla uğraşmasına gerek kalmaksızın sahip olmayı istemektedir: "İşlerimde uğradığım kayıpları ve meydana gelen aksaklıkları hiç bilmeme-

1. Orijinalde Fransızca: *ne sait la différence de l'un grain à l'autre, ni en la terre, ni au grenier, si elle n'est pas trop apparente; ni à peine celle d'entre le choux et les laitues de mon jardin. Je n'entends pas seulement les noms des premiers outils du ménage, ni les plus grossiers principes de l'agriculture, et que les enfants savent; ... il n'y a pas un mois qu'on ne me surprit ignorant de quoi le levain servait à faire du pain, et que c'était que faire cuver son vin.* Alıntı için bkz. Strowski: [Montaigne. *Sa vie publique et privée.* (Coll.) *A la gloire [de Montaigne]*], [s.] 110/1. (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *I can never prevail upon myself to read over the deeds or examine the transactions which should, by necessity, pass through my inspection and control. This is no philosophic disdain of worldly and transitory things ... No, it's in truth an inexcusable, childish laziness and negligence. What wouldn't I do rather than read over a contract.* Alıntı için bkz. [Marvin Lowenthal: *The Autobiography of Michel de Montaigne*, s.] 125. (Y.N.)

yi yeğlerdim.”¹ Bu nedenle bir kızı olur olmaz, günün birinde bütün bu sıkıcı işleri üstünden alacak bir damadı düşlemeye koyulur. İşlerin idaresi de, tıpkı politika ya da başka şeyler yapmak istediğinde, bunları kafasında nasıl canlandırıyorsa, öyle olsun istemektedir; yani kendisi işe ancak zaman zaman, canı istediğinde, o da kendini fazla yormasına gerek kalmaksızın karışmalıdır. Gelgelelim, servetin her gün, her saat savunulması gereken bir armağan olduğunu anlayacaktır. “Bugün sürdürmekte olduğum yaşamı, işlerle bu kadar dolup taşmayan, daha yalın bir yaşamla değiştirebilseydim, yine de halimden çok hoşnut kalırdım.”² Sirtına binmiş olan bu altın yükü daha kolay taşıyabilmek için, bir başka yükü fırlatıp atmaya karar verir. Babasının tutkuları, Montaigne’i siyasete karışmaya itmiştir. Yaklaşık on beş yıl boyunca Yüksek Mahkeme’nin Soruşturma Dairesi üyeliğini yapmış, ama bu kariyerinde daha fazla ilerleyememiştir. Babasının ölümünden sonra kaderini sorgulamaya karar verir. Onca zaman Soruşturma Dairesi’nin onuncu üyesi olarak kalmışken, Büyük Daire’ye aday olur. Ancak Büyük Daire, 14 Kasım 1569 tarihinde, Montaigne’in eşinin babası dairenin başkanı, eşinin kardeşinin de üyesi olduğu gerekçesiyle başvuruyu geri çevirir. Karar, Montaigne’in aleyhinedir, ama daha geniş bir anlamda da lehinedir; çünkü böylece Montaigne’in eline politikaya elveda diyebilmek için bir neden ya da bahane geçmiştir. Bulunduğu mevkiden ayrılan, daha doğrusu bu yeri parayla başkasına devreden Montaigne, ondan sonra topluma ancak kendi kafasına göre, yani arada sırada ve ancak özel bir görev kendisine çekici geldiğin-

1. Orijinalde İngilizce: *I like to have my losses and business disorders concealed from me.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *Still I would be satisfied to change the life I lead for a humbler one and less bristling with business.* (Y.N.)

de hizmet eder. Bu özel yaşama geri çekilişte gizli nedenlerin de rol oynayıp oynamadığını kestirebilmek güçtür. Fakat Montaigne, büyük bir olasılıkla karar verme zamanının geldiğini hissetmiştir; oysa karar vermeyi seven bir insan değildir. Toplumsal yaşamı saran atmosfer, yeniden zehirlenmiştir. Protestanlar yine silaha sarılmışlardır ve Aziz Bartolomeus Yortusu yaklaşmaktadır. Montaigne, dostu La Boëtie'nin doğrultusunda olmak üzere, yalnızca uzlaşmadan ve hoşgörüden yana olmayı kendisi için siyasi bir görev saymıştır. Yaradılışı gereği, taraflar arasında aracılık yapmaya doğuştan elverişli bir insandır; siyasi yaşamda yerine getirdiği hizmetler de hep böyle gizli aracılık girişimleri olmuştur. Ama bunun zamanı artık geçmiştir; artık zaman, insanların hangi tarafı tuttuklarını açık seçik belli etmelerini gerektirmektedir. Fransa ya Protestan ya Katolik olacaktır. Dolayısıyla gelmekte olan yıllar, ülkenin kaderine karışmaya kalkışan herkesin sırtına olağanüstü sorumluluklar yükleyecektir; Montaigne ise her türlü sorumluluğun can düşmanıdır. Onun istediği, kararlardan kaçınmaktır. Bağınazlığın egemen olduğu bir dönemde bilge bir kişi olarak geri çekilmeye, kaçmaya çalışır.

Ona haksızlık edildiği çok geç fark edilir; çünkü kral sonradan onu Saint Michael Tarikatı'nın şövalyesi ilan eder, ilerleyen yıllarda meclis üyesi de ilan edilecektir. Montaigne haşin ve göze batan davranışlarda bulunmamıştır hiç. Protesto etmez, entrika çevirmez.¹

1. Burada ve ilerleyen bölümlerde sağa blok pasajlar, orijinal müsveddede aynı şekilde yazılmıştır. Ayrıca köşeli paranteze alınan pasajlar, Zweig'in sonradan bu pasajlar üzerinde yeniden çalışmayı düşündüğüne işaret etmektedir. Roman taslağı *Clarissa* ve *Balzac* biyografisiyle birlikte Montaigne, yazarın 1942'de gönüllü ölümü seçmeden önce yarım kalan üç eserinden biridir. (Y.N.)

Michel de Montaigne, babasının büyük olasılıkla savunma amacıyla yaptırmış olduğu yüksek, yuvarlak ve sağlam bir kuleyle karşılaşmıştır. Karanlık zemin katında küçük bir şapel bulunmaktadır; bu şapelde yarı yarıya silinmiş bir freskte ejderhayı yenmekte olan Aziz Mikâil betimlenmiştir. Buradan dar bir döner merdivenle, birinci kattaki yuvarlak bir odaya çıkılır; burasını Montaigne, ev halkından ayrı olabilmek için kendisine yatak odası yapmıştır. Ancak Montaigne için evin en önemli mekânı, o zamana kadar şatonun en gereksiz odası¹ sayılmış ve bir tür sandık odası olarak kullanılmış olan ikinci kattır. Montaigne, kütüphanesini buraya taşımaya ve burayı bir tefekkür mekânı yapmaya karar verir. Bu odadan şatosunu ve tarlalarını görebilmektedir. Merak ettiğinde nelerin olup bittiğine bakabilecek, her şeye nezaret edebilecektir. Kendisini ise bu halvette kimsenin denetleyebilmesi ve rahatsız edebilmesi mümkün değildir. Oda, içinde dolaşılabilir genişliktedir; Montaigne (ancak) hareket edebilirse iyi düşünebildiğini söyler. La Boétie'nin ölümünden sonra ona bırakmış olduğu kitaplıkla kendi kitaplığını buraya taşır. Tavan kirişlerine elli dört Latince özdeyiş yazılır; böylece bakışları ne zaman yukarı kaysa, bilgece ve huzur verici sözlerle karşılaşabilecektir. Bu elli dört özdeyişten yalnızca sonuncusu Fransızcadır: "*Que sais-je?*" Yani: "Ne biliyorum?" Büyük odanın yanında kışları kullanılacak bir küçük oda daha bulunmaktadır; Montaigne bu odayı birkaç tabloyla süsler; ancak daha sonra, o zamanın beğenisi açısından biraz hafif kaçtıklarından, bunların üstüne başka resimler yapılmıştır. Buranın efendisi odur. Kendisinden başka ona emir veren ya da karşı çıkan biri yoktur. Montaigne burada Montaigne olur.

1. Orijinalde Fransızca: *le lieu le plus inutile de la maison.* (Y.N.)

Montaigne, otuz sekiz yaşında dünyadan elini eteğini çekmiştir. Artık kendisinden başka kimseye hizmet etmek niyetinde değildir. Politikadan, toplum yaşamından, iş gücünden yorgun düşmüştür. Yanılsamalardan uyanmanın zamanı gelmiştir. Montaigne, dış yaşamdaki saygınlık ve mevki bakımından babasının gerisinde kalmıştır. Babası kadar iyi bir memur, iyi bir eş ve işlerinde iyi bir yönetici olamamıştır. Peki ama ne olmuştur? Montaigne'de, o zamana kadar yanlış yaşadığı gibi bir duygu vardır; bundan böyle doğru yaşamak, düşünmek, değerlendirmek istemektedir. "Yaşamak ve ölmek" sorusunun çözümünü kitaplarda bulmayı ummaktadır. Kendisi için dünyaya geri dönüş yolunu tıkamak amacıyla, kitaplığının duvarına şu Latince yazıyı koydurur:

Hazreti İsa'nın doğumunun 1571. yılında, Mart'ın ilk gününün arifesinde, sarayda köle gibi çalışmaktan ve resmî görevlerin yükünden çoktandır yorgun düşmüş, ama henüz gücü yerinde olan otuz sekiz yaşındaki Michel de Montaigne, sanatın bakir kucağında dinlenmeye karar vermiştir. Kaderi, atalarının bu sakin yuvasının elinde kalmasına izin verirse, büyük bir bölümü geride kalmış bir yaşamın kalan akışını burada, sessizlik ve güvenlik içinde tamamlayacaktır. Michel de Montaigne, burayı özgürlüğe, sessizliğe ve çalışmaya adanmıştır.¹

Bu ayrılığın, yalnızca resmî görevlerden ayrılmanın

1. Orijinalde Fransızca: *L'an du Christ 1571, à l'âge de trentehuit ans, la veille des calendes de mars, anniversaire de sa naissance, Michel de Montaigne, dégotué depuis longtemps de l'esclavage de la cour et des charges publiques, se sentant encore en pleine vigueur, vint se reposer sur le sein des doctes vierges, dans la calme et la sécurité; il y franchira les jours qui lui restent à vivre. Espérant que le destin lui permettra d'activer la construction de cette habitation, douces retraites paternelles, il l'a consacrée à sa liberté, à sa tranquillité et à ses loisirs.* (Y.N.)

ötesinde bir ayrılık olması öngörülmüştür. Bu, dış dünyaya bir sırt çevirme anlamını taşımalıdır. Montaigne o güne kadar başkaları için yaşamıştır; şimdi ise kendisi için yaşamak istemektedir. O güne kadar görevinin, sarayın, babasının ondan istediklerini yapmıştır; şimdi ise neden hoşlanıyorsa, yalnızca onu yapmayı amaçlamaktadır. O güne kadar nerede yardıma koşmak istediye, başaramamıştır; yükselmek istediği yerde yolu tıkanmıştır; öğüt vermek istediği yerde verdiği öğütler küçük görülmüştür. O güne kadar deneyimler toplamıştır; şimdi onların anlamını bulacak, dökümünü yapacaktır. Michel de Montaigne, otuz sekiz yıl yaşamıştır; şimdi Michel de Montaigne, bu Michel de Montaigne'in kim olduğunu öğrenmek istemektedir.

Gelgelelim evinin dört duvarı arasına, özel yaşamına bu çekiliş de Montaigne için henüz yeterli değildir. Çünkü her ne kadar ev, miras ve hukuk gereği kendisine ait ise de, Montaigne daha çok kendisinin bu eve ait olmadığını duyumsamaktadır. Bu evde annesi, karısı, çocukları yaşamaktadır ve bunların hepsi de Montaigne için öyle olağüstü önemli kişiler değildir; yazılarında, çocuklarından kaçının ölmüş olduğunu bilmediğini itiraf ettiği tuhaf bir pasaj vardır; yine bu yurtlukta hizmetliler, hasılat kiracıları, köylüler yaşamaktadır ve bunların hepsini de düşünmek gerekmektedir. Ailenin ortak yaşayışı her zaman huzurlu değildir; evin içi doludur, oysa Montaigne yalnız kalmak istemektedir. Evinin içinde olup bitenlerin hepsi Montaigne için itici ve rahatsızlık vericidir; bu konuda örnek aldığı La Boétie'nin erdeminden şöyle söz eder: "La Boétie, bütün yaşamı boyunca evindeki ocağın küllerini aşağı görmüş ve ona sırtını dönmüştür."¹ Montaigne, resmî

1. Orijinalde Fransızca: *[d']avoir tout du long de sa vie croupi, méprisé ès cendres de son foyer domestique.* (Y.N.)

görevinden bundan böyle bir aile babası olarak her gün bir sürü küçük sorunla uğraşmak için ayrılmamıştır. Kralın olanı krala vermeye karşı değildir; ama bundan bir damla fazlasını vermeye de asla yanaşmaz. Onun istediği, zamanını başka işlere değil, kendine ayırmaktır. Montaigne'in aradığı, benliğinin en derin noktasında yatan, devlete, aileye, çağa, koşullara, paraya, varlığa ait olmaması gereken "Ben"dir; bu, Goethe'nin iç kale diye adlandırmış olduğu ve kimseyi sokmadığı "Ben"dir. Ve Montaigne evlilik birliğinin, çocuklarının ve resmî görevinin kuytularından çıkmaya kararludur.¹

Yaklaşık on kişilik bir aile, düzinelerce hizmetli, köylü, işçi ve kiracıları olan bir ev, sessiz bir yer değildir. Çocuklar doğmakta, çocuklar gömülmektedir; bugün bir kuyu çökse, yarın şarap donmaktadır; sözleşmelerin yenilenmesi, ihtilafların giderilmesi gerekmektedir; almak ve satmak, ölçüp biçmek ve kavga etmek gerekmektedir; her an başka bir iş çıkmakta, bunları da doğru idare etmek gerekmektedir. İnsanın düşünceleri kendisine değil, başkalarına aittir.

Resmî görevden ayrılıp eve dönüş, kendini geri çekmenin ilk basamağını oluşturmuştur; ikinci aşamada ise Montaigne, aileden, servetinden, günlük işlerden kaçıp iç kalesine kapanır.

Goethe'nin yalnızca sembolik anlamda sözünü ettiği bu iç kaleyi Michel de Montaigne taşlarla, kilitler ve sürgülerle somut anlamda yaratır. Montaigne Şatosu'nun

1. Orijinalde Fransızca: *à soustraire ce seul coin à la communauté et conjugole et filial et civile.* (Y.N.)

o zamanlar nasıl bir görünümde olduğunu günümüzde tasarımılayabilmek olanaksızdır; şato sonraki dönemlerde çeşitli değişikliklere uğramış, 1882 yılında çıkan bir yangın ise bütün yapıyı yok etmiştir; Michel de Montaigne'in "iç kalesi", yani o ünlü kule ise bir şans eseri olarak yangından kurtulmuştur.

[...]den de anlaşılabileceği üzere, ailesi pek de anlayışlı görünmemektedir.

"Ailemde kolayca öfkeye kapılma alışkanlığında olanları uyarıyorum; öncelikle öfkelerini dizginlesinler, sonra da hemen parlamayıp endişelerinin neyle ilgili olduğunu, neden yakındıklarını gözden geçirsinler; çünkü kendilerini en kötüsüne hazırlamadan önce genellikle bağırma alışkanlığındalar ve bir şey olur olmaz da kaldıkları yerden bağırmaya devam ediyorlar; bir şeye kızıp sonra da ne birinin cezalandırıldığı ne de ilgisinin olduğu bir noktada, hiçbir işe yaramayan seslerinin yarattığı müthiş gürültüde fırtınaya çanak tutuyorlar!"¹

Montaigne evinde bir kaleyi işte böyle yaratmıştır. O dışarı çıkabilir, hiç kimse içeri giremez. Ne zaman toprak sahibi, ne zaman evinin efendisi, baba, eş oğul ya da sadece kendisi olacağını o belirleyebilir.

1. Orijinalde Fransızca: *J'avertis ceux qui ont la loi de se pouvoir courroucer en ma famille; premièrement qu'ils ménagent leur colère, secondement qu'ils ne se courroucent point en l'air et regardent ce que leur appréhension arrive à celui de qui ils se plaignent, car ordinairement ils crient avant qu'il soit en leur présence et durent à crier après qu'il est parti; ils s'en prennent à leur ombre et poussent cette tempête en lieu où personne n'est châtié ni intéressé, que du tintamarre de leur voix tel qui n'en peut mais!* (Y.N.)

Duvarı küçük odadan ilerletip ilerletmemeyi bir süre düşünür, böylece açık havada kendine ait, özel bir yürüyüş yolu da olacaktır. Ama bu düşünceden vazgeçer.

Yazı ve yazıtlarla birlikte bu inzivaya çekilişin biraz gösterişli, biraz yapay bir yanı da bulunmaktadır. İnsan, Montaigne'in böyle yapmakla kendini disipline, yalnızlığın disiplinine alıştırmak istediği gibi bir duyguya kapılmaktadır. Montaigne, başka ülkeye göç etmiş biri gibi kendini dinî bir yasanın egemenliği altına sokmadığından ve herhangi bir ant da içmiş olmadığından, kendi kendisini zora koşmak, dizginlemek niyetindedir. Bunun nedenini belki kendisi de bilmemektedir, ama iç dünya-sındaki bir iradenin zorlaması altındadır.

V

Yaratıcı on yıl

“Düşünen insanın en güzel mutluluğu, araştırılabileni araştırmak, araştırılamayana ise huzur içinde saygı duymaktır.”

GOETHE, *Maximen und Reflexionen*
(Özdeyişler ve Düşünceler)

Michel de Montaigne, sonraki on yılın büyük bir bölümünü bu kulede geçirir. Dar merdivenden yukarı birkaç basamak çıktığı anda artık evindeki konuşma ve gürültüleri duymamakta, kendisini rahatsız eden onca işten uzaklaşmış olmaktadır. “Çok kolay tedirginliğe kapılabilen, hassas bir kalbim var. Kalbim herhangi bir şeyle meşgulken, bir sineğin vereceği rahatsızlık nedeniyle bile durabilir.”¹ Pencereden dışarı baktığında, aşağıda, “bahçemi, yurtluğumun çalışılan bölümlerini ve ev halkını görüyorum,”² der. Yuvarlak odasında ise çevresinde yalnızca kitapları vardır. Bu kitapların büyük bölümü

1. Orijinalde İngilizce: *I have a tender heart and easily rattled . When it's occupied with something the buff of a fly assassinates it.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *mon jardin, ma basse-cour, et dans la plupart des membres de ma maison.* (Y.N.)

miras yoluyla La Boëtie'den kendisine kalmıştır; geri kalanını da o satın almıştır. Bu, Montaigne'in bütün gün okuduğu anlamına gelmez, ama kitapların yalnızca varlıkları bile Montaigne için mutluluk nedenidir. "İstediğim zaman onlarla mutluluğu tadabileceğimi bildiğimden, yalnızca varlıkları bile beni hoşnut kılmaya yetiyor. Ne savaş ne de barış zamanlarında yanıma kitap almadan yolculuğa çıktığım olmuştur. Fakat çoğu kez günler, aylar boyunca kapaklarını açmadığım da olur. Kendi kendime şu ya da bu kitabı nasılsa bir gün okurum, derim, yarın ya da istediğim herhangi bir zaman... Kanımca kitaplar, insanın hayat yolculuğunda yanına alabileceği en iyi besinlerdir."¹ Montaigne için kitaplar, sıkıntı veren, gevezelik eden, kurtulunması zor insanlar gibi değildir. Çağrılmadıkları sürece gelmezler; insan canı hangisini çekiyorsa, onun kapağını açabilir. "Kitaplığım, benim krallığımdır ve burada mutlak bir kral gibi saltanat sürmeye çalışıyorum."² Kitaplar ona düşündüklerini söylerler; Montaigne de onları kendi düşünceleriyle yanıtlar. Kitaplar düşündüklerini dile getirirler ve onda yeni düşüncelerin üremesine neden olurlar. Montaigne sustuğunda, onu rahatsız etmezler; ancak sorulduklarında karşılık verirler. Evet, Montaigne'in krallığı burasıdır. Ve kitaplar da ona hizmet etmekle yükümlüdürler.

Montaigne nasıl okuduğunu ve neleri okumaktan hoşlandığını eşsiz bir biçimde anlatmıştır. Kitaplarla olan

1. Orijinalde İngilizce: *Knowing I can enjoy them when I please, I am satisfied by their mere possession. I never travel without books, either in war or peace. Still, I often pass days and months without looking in them. I'll read by and by, I say to myself, or tomorrow, or when I choose ... They are the best provisions I have found for this human journey.* Alıntı için bkz. [Marvin Lowenthal: The] Autobiography of Michel de Montaigne, s.] 131. (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *My library is the kingdom and here I try to make my rule absolute.* (Y.N.)

ilişkisi de başka her şeyle olan ilişkisi gibi, bir özgürlük ilişkisidir. Bu alanda da herhangi bir görevi tanıması söz konusu değildir. Okumak ve öğrenmek istegindedir, ama yalnızca canı istediği kadar ve istediği zaman. Kendi anlattığına göre, genç bir insanken, "böbürlenmek" ve bildikleriyle kendini göstermek için okumuştur; daha sonra biraz daha bilge olabilsin diye okumuştur; şimdi ise yalnızca canı istediği için okumakta, asla herhangi bir yarar düşüncesi beslememektedir. Bir kitap sıkıcı geldiğinde, eline bir başkasını almaktadır. Bir kitap fazla ağır geldiğindeyse şunları söyler: "Karşıma çıkan güç pasajlar yüzünden kendimi yiyip bitirmem. Bir-iki girişimden sonra vazgeçerim; çünkü aklım, yalnızca bir atılım yapabilecek güçtedir. Bir noktayı ilk bakışta anlayamadığım olursa, yeni çabaların artık hiçbir yararı yoktur; böyle çabalar, olayı aydınlatacağı yerde daha da karartırlar."² Bu tembel okur³, okuma çaba gerektirdiği anda kitabı elinden bırakır: "Kitaplar yüzünden ter dökmek gibi bir zorunluluğum yok, canım isterse onları bir yana atabilirim."⁴ Kulesine bir bilgin ya da Skolast olmak için çekilmiş değildir; kitaplardan beklediği, onun için esin kaynağı olmaları ve böyle esin kaynağı olarak ona bir şeyler öğretmeleridir. Montaigne sistematik olan, yabancı düşünceleri ve bilgileri zorla benimsetmeye kalkışan her şeyden nefret eder. Ders kitabı niteliğinde olan her şey onun için iticidir. "Genelde bilime götüren değil, bilimin kullanılmış oldu-

1. Orijinalde İngilizce: *for show*. (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *I do not bite my nails over the difficulties I encounter in a book. After one or two assaults I give them up for my mind is good only for one jump. If I can't see a point at the first glance, repeated efforts will do nothing but make it more obscure*. (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *casual reader*. (Y.N.)

4. Orijinalde İngilizce: *I do not have to sweat at them and I can drop them when I please*. (Y.N.)

ğu kitapları yeğlerim.”¹ Montaigne üşengeç bir okurdur, okumanın amatörüdür, ama ondan daha iyi, daha akıllı bir okuru ne kendi zamanı ne de ondan sonraki zamanlar görmüştür. İnsan, Montaigne'in kitaplara ilişkin yargısının altına, bunlara yüzde yüz katılarak imzasını koyabilir. Genelde yeğlediği iki tür vardır. Şiiri sever; oysa kendisinin bu konuda hiç yeteneği yoktur; kaleme almayı denediği Latince dizelerin hep son okuduklarının taklitleri olduğunu açıkça itiraf etmiştir. Şiirde onu hayran bırakan, dilin sanatıdır; ama yalın halk şiirini de çok sever. Ortada yer alan, yani şiir olmayan edebiyat ise Montaigne'i etkilemez.

Bir yandan imgelem ürünlerini severken, öte yandan olguları da çok önemser; o nedenle, “tarih,” der, “bana çekici gelen bir avdır.”² Burada da Montaigne, tıpkı bizim gibi, uç noktalarda gezinir. “Ya çok basit ya da olağanüstü yetenekteki tarihçileri severim.”³ Froissart gibi, yalnızca “tarihin hammaddesi”ni⁴ sağlayan vakanüvisleri sever; ama öte yandan bu hammaddeden doğruyu ve yanlış gerçekte birer ruhbilim uzmanı olarak ayırabilen “yetenekli ve yetkin düzeydeki”⁵ tarihçileri de sever – “bu, çok az kişide bulunan bir ayrıcalıktır.”⁶ Bu nedenle, diye devam eder, “biyografi yazarlar, benim için gerçek sözlenlerin hazırlayıcılarıdır. Çünkü onlar, olaylardan çok nedenlere değer verirler; onlar için önemli olan, yüzeyde değil, içerde olup bitenlerdir. O yüzden de benim en

1. Orijinalde İngilizce: *In general I choose books which used science and not those which lead up to it.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *history [is] a ball straight to my racket.* (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *I like the historians who are either very simple or very capable.* (Y.N.)

4. Orijinalde İngilizce: *naked raw material of history.* (Y.N.)

5. Orijinalde İngilizce: *the really capable and excellent historians.* (Y.N.)

6. Orijinalde İngilizce: *a privilege that belongs to very few.* (Y.N.)

çok tuttuğum, Plutarkhos'tur."¹ Ötekilere, arada kalanlara, yani ne sanatçı ne de naif sayılabileceklere gelince; onlar "her şeyi berbat ederler. Yiyeceğimiz eti bizim için önceden çiğnemek isterler, kendilerinde tarih hakkında yargıya varma, bu tarihi kendi önyargıları doğrultusunda çarpıtma hakkını bulurlar."² Böylece Montaigne, şiirde resimler ve semboller dünyasını, düzyazıda da olgular dünyasını sever; en yüksek düzeydeki sanatı ya da sanatsızlığı, şairi ya da sıradan vakanüvisi yeğler. Verlaine'in dediği gibi, "gerisi edebiyattır"³, uğraşıdır ve Montaigne her türlü uğraşından nefret eder.

Montaigne, kitapların kendisi için en yararlı yanının, "okumanın o çeşitliliği içinde her şeyden önce düşünme yeteneğini körüklemesi"⁴ olduğunu söyler. "Kitaplar, yargı gücümü belleğimle birlikte çalışmaya zorluyor."⁵ Kitap, Montaigne'i yanıt vermesi, kendi düşüncesini açıklaması için kışkırtır. Böylece Montaigne, kitapların içinde notlar tutma, satırların altını çizme, kitap bittiğinde de bu kitabı okuduğu tarihi ya da kitaba ilişkin düşüncesini yazma alışkanlığı edinir. Bu, bir eleştirme eylemi değildir; henüz yazarlık yapmak da değildir; yapılan, yalnızca elinde kurşunkalemle bir diyaloga girmektir ve başlangıçta Montaigne, herhangi bir şeyi belli bir bağlam içinde kâğıda dökmeyi aklının ucundan bile geçirmez. Ne

1. Orijinalde İngilizce: *those who writes biographies, are my proper meat for they dwell more on motives than events, more on what issues from within than happens without. That is why above all others Plutarch is the man for me.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *spoil everything. They want to chew our meat for us, they assume the right to judge history and accordingly distort to their own bias.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *Le reste est littérature.* (Y.N.)

4. Orijinalde İngilizce: *with its variety of matter reading above all awakens [my] reasoning power.* (Y.N.)

5. Orijinalde İngilizce: *It puts my judgement to work, in my memory.* (Y.N.)

var ki zamanla odasının yalnızlığı, üzerinde belli bir etki yaratmaya başlar; kitaplardan yükselen çok sayıda dilsiz ses, gittikçe daha ısrarla yanıt istemeye koyulur ve Montaigne, kendi düşüncelerini denetleyebilmek için bunlardan bazılarını yazıya dökmeye çalışır. "Evime çekildiğimde, her sorundan olabildiğince uzaklaşmaya, kalan ve uzun olmayan zamanımı huzur içinde, yalnız başıma geçirmeye karar vermiştim. Düşünce dünyamı tatmin etmenin en iyi yolunun, düşünce üretmesi ve onlarla eğlenmesi için ona sonsuz zaman bırakmaktan geçtiğine inanmıştım. Ve düşünce dünyamın zaman içinde daha sağlamlaşıp olgunlaşacağını, bu nedenle de söylediklerimi daha kolaylıkla başaracağını umuyordum. Ama durum bunun tam tersi oldu. Kafam, dizginlerinden boşalmış bir at gibi, bir sürü yöne saptı. İç dünyamda, belli bir düzen içinde ve birbirleriyle bağıntılı olmaksızın, bir sürü kuruntu ve fantezi ürünü görüntü baş kaldırdı. Bunların tuhaflığını ve saçmalığını daha serinkanlılıkla gözümde somutlaştırabilmek için, söylediklerimi kâğıda dökmeye başladım. Tinsel yanımın çok geçmeden kendi kendisinden utanacağını umuyordum. Kendine belli bir hedef saptamayan akıl, kendi kendisini yitirir. Her yerde olmak isteyen, hiçbir yerde olamaz. Belli bir limana dümen kırmayanı hiçbir rüzgâr desteklemez."¹ Birileriyle

1. Orijinalde İngilizce: *When I lately retired to my house I resolved, as far as I could, to meddle in nothing, but to pass in peace and privacy what little time I had to live. It seemed to me I could not better gratify my mind than by giving it full leisure to dwell in its own thoughts and divert itself with them. And I hoped that with the passage of time, it could do this with greater ease as it became more settled and ripe. But the contrary was the case. Like a horse broke loose, it gave itself a hundred times more rein. There rose in me a horde of chimeræ and fantastic creatures, one upon the other, without order or relevance. To contemplate more coolly] their queerness and ineptitude I began to put them in writing – hoping in time to make my mind ashamed of itself. A mind which has no set goal loses itself. To be everywhere is to be nowhere. No wind serves the man bound for no port.* Alıntı için bkz. [Martin Lowenthal: *The*] Autobiography of Michel de Montaigne, s.] 146. (Y.N.)

konusmuştur. Bir şeyler okumuştur. Düşünceler, Montaigne'in kafasında birbirini izlemektedir; Montaigne, onları kendini hiçbir yükün altına sokmaksızın kâğıda döker; çünkü Montaigne Şatosu'nun efendisi, bu küçük denemeleri bastırmayı aklının ucundan bile geçirmektedir. "Düşüncelerimi böyle kumaştan kesilme, belli bir plan ya da niyet olmaksızın bir araya getirilmiş desenler gibi ortalığa saçtığımde, ne onları savunma ne de onlara bağlı kalma yükümlülüğü altına giriyorum. Canım istediğinde onları terk edebilirim; kuşklarıma, güvensizliğime geri dönebilirim; tinsel bakımdan bana egemen olan konuma, yani bilgisizliğime geri dönebilirim."¹ Montaigne, ifadelerinde bir bilimadamı kadar kesin, bir yazar kadar özgün, bir şair kadar parlak olma yükümlülüğü hissetmez. Meslekten filozof olanlar gibi, düşündüklerinin daha önce kimse tarafından düşünülmemiş olduğu varsayımına saplanmaz. Bu nedenle, herhangi bir yerde Cicero ya da Seneca'da okuduklarını yazmaktan da çekinmez. "Çoğu zaman yeterince iyi söyleyemediklerimi, kendi yerime başkalarına söyletirim. Ödünç aldıklarımı saymıyorum: Onları dengeliyorum."² Böyle durumlarda bilinçli olarak adları bir yana bırakır. Ama bütün bu yaptıklarını gönüllü olarak itiraf etmekten de çekinmez: "Yeni ve amaca daha uygun bir yerlere varılabiliyorsa, bir şeyleri çalmaktan, değiştirmekten, başka kılığa sokmaktan mutluluk duyarım."³ O, yalnızca

1. Orijinalde İngilizce: *By tossing my ideas about – samples cut from the cloth and pieced together without pattern or promise – I am bound neither to answer for them nor stick to them. I can drop them when I please; and return to my doubt and uncertainty, and to my dominant form which is ignorance.* Alıntı için bkz. [Martin Lowenthal: *The*] *Autob[iography of Michel de Montaigne, s.] 148. (Y.N.)*

2. Orijinalde İngilizce: *I often make others say for me what I cannot say so well myself. I do not count up my borrowings: I weigh them. (Y.N.)*

3. Orijinalde İngilizce: *Among so many things to borrow I am glad if I can steal something and change and disguise it for some new end. (Y.N.)*

bir *réfléchisseur*, yani bir yansıtıcıdır, yoksa bir yazar değildir; çiziktirdiklerini de pek ciddiye almaz: “Yazdıklarım hakkında kendime karşı sorumluluğum yoksa ya da yazdıklarım beni tatmin etmişse, başkalarına da hesap verme sorumluluğunu üzerime almam. Bilgi peşinde koşan insan, yüzdüğü sularda avlanmalıdır.”¹ Montaigne, özgürlük istemi doğrultusunda sürekli olarak bir filozof, bir yazar, yetkin bir sanatçı olmadığını yineleyip durur. “Söylediklerim de alıntılardıklarım da bir örnek, bir otorite ya da bir övünç kaynağı sayılmamalıdır.”² Sürekli olarak şöyle der: “Yeniden okuduğumda, asla hoşuma gitmiyorlar. Onları beğenmiyorum.”³ İşsiz güçsüzler ve serse-riler için olduğu gibi, “hiçbir işe yaramaz ve haddini bilmez yazar bozuntuları”⁴ için de bir yasa olsaydı, kendisinin ve daha belki de yüz kişinin krallıktan kovulması gerektiğini söyler. Montaigne’in sürekli olarak ne kadar kötü yazdığını, ne kadar savruk olduğunu, dilbilgisini ne kadar az bildiğini, belleğinin zayıflığını ve söylemek istediğini dile aktarabilmekteki yeteneksizliğini vurgulaması, aslında biraz kendini beğenmişlik kokar. “Benim kitap yazarı olmakla uzaktan yakından bir ilgim yok. Benim bütün meselem, kendi yaşamıma yön vermek. Benim tek işim, tek uğraşım bu.”⁵

1. Orijinalde İngilizce: *I am not undertaking to be responsible to others in my writing when I am not responsible for them to myself or even satisfied with them. The man who is in search of information should fish for it in waters where it swims.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *Neither my stories nor my quotations are always meant to serve as a[n] example, an authority or an ornament.* (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *far from please me when I review them. They disgust me.* (Y.N.)

4. Orijinalde İngilizce: *useless and impertinent scribblers.* (Y.N.)

5. Orijinalde İngilizce: *I am less a writer of books than anything else. My business is to shape my life – this is my only trade and calling.* (Y.N.)

Yazar olmayan biri, zamanını nasıl dolduracağını bilmeyen, bu nedenle de zaman zaman birkaç düşünceyi herhangi bir kalıba uymaksızın kâğıda döken seçkin bir bey: Montaigne, kendini sürekli olarak böyle tanımlamaktan hiç bıkmaz. Kaldı ki denemelerin ilk biçimleriyle kaleme alındığı yıllar için bu portre geçerlidir de. Ama insan şu soruyu sormaktan kendini alamaz: Durum buy- sa eğer, o zaman Mösyö de Montaigne neden bu denemeleri iki cilt halinde Bordeaux'da yayımlatmaya karar verir? Montaigne, kendini nasıl görmek istiyorsa [=istemişse] öyle resmetmiştir. Ne kadar kötü, ne kadar özensiz yazdığını, dilbilgisinden hiç anlamadığını, belleğinin iyi olmadığını, asıl söylemek istediğini ifade etmektense büsbütün aciz olduğunu vurgulayıp duran ufak bir kibir. Ama Montaigne farkına varmaksızın yazar olmuştur. Denemelerin yayımlanması, onu bir yazar yapmıştır, o nedenle de geç dönem denemelerine kendi gölgesini vurur. Kamuoyunun her türlü bir aynadır, gözlendiğini duyumsayan herkes farklı bir yüz takınır. Montaigne de daha bu ilk ciltler yayımlanır yayımlanmaz, *de facto*¹ başkaları için yazmaya başlar. Denemeleri değiştirmeye ve genişletmeye koyulur; Bordeaux nüshası, Montaigne'in yaşamının son gününe kadar nasıl her ifade üzerinde oynamış ve hatta noktalamayı bile değiştirmiş olduğunu gösterir. Sonraki basımlarda sayısız ekleme vardır ve bu basımlar alıntılarla tıka basa doludur; Montaigne, çok okuduğunu göstermek zorunda olduğuna inanır ve kendini hep odak noktası kılar. Daha önce tek çabası kendini tanımaya yönelik olmuştur, şimdiyse dünya Montaigne'in kim olduğunu öğrenmelidir, böylece Montaigne kendi portresini çizer; bu portre, birkaç çizginin

1. (Lat.) Fiilen, gerçekte. (Y.N.)

dışında, gerçekten görkemli bir biçimde, aslına sadık olarak yapılmıştır.

Genel anlamda: Montaigne hakkında kişisel olarak daha az şey anlatan ilk versiyon, onu daha çok yansıtır. Bu ilk versiyon asıl Montaigne'dir, kuledeki Montaigne, yani kendini arayan adamdır. Bu metinlerde daha çok özgürlük, daha çok dürüstlük vardır. Ama en bilge insan bile baştan çıkmaktan kaçınamaz. Önce kendini tanıyacak, sonra o olduğunu gösterecektir.

VI

Kendini aramak

Montaigne, hep zayıf belleğinden yakınıdır. Bu zayıflığı tembellikle birlikte yaradılışının asıl kusuru sayar. Aklı, algılama gücü ise olağanüstüdür. Gördüğünü, gözlemlediğini, saptadığını bir çırpıda, bir şahinin bakışıyla kavrayıverir. Fakat, kendini hep suçladığı üzere, edindiği bilgileri sistematik bir düzene sokamayacak, mantık doğrultusunda geliştiremeyecek kadar üşengeçtir; kafasında bir düşünce oluşur oluşmaz yitip gider. Montaigne okuduğu kitapları unutur, tarihleri belleğinde tutamaz, önemli olayları hatırlayamaz. Her şey, bir akarsu gibi, geride bir şey bırakmaksızın yanından geçip gider, ne belli bir inanç ne kesin bir görüş ne de sürekli herhangi bir şey kalır.

Montaigne'in onca yakındığı bu zayıf yanı, aslında onun gücüdür. Hiçbir yerde kalamayışı, onu sürekli ilerlemeye zorlar. Montaigne için hiçbir dosya, kapatılmış bir dosya değildir. Deneyimlerinin üstüne bağdaş kurup oturmaz, harcayacağı bir sermaye biriktirmez; ruhu her şeyi hep yeniden kazanma peşindedir. Böylece bütün yaşamı, sürekli bir yenilenme sürecine dönüşür: "Hep yeniden yaşamaya başlarız,"¹ der. Bulduğu doğrular, ertesi

1. Orijinalde Fransızca: *A chaque instant nous recommençons à vivre.* (Y.N.)

yıl, hatta çoğu zaman bir ay sonra artık doğru olmaktan çıkmıştır. Montaigne, yeniden aramak zorunda kalır. Böylece ortaya bir sürü çelişki çıkar. Montaigne bugün Epikürosçu, yarın Stoacı, ardından septiktir. Her şeydir ve hiçbir şeydir. Hep başka bir insan, aynı zamanda da hep aynı insandır.

Montaigne'in asıl zevki bulmak değil, bu arama eylemidir. Montaigne bilgeliğin sırrını, amaca uygun formülleri arayan filozoflardan değildir. Herhangi bir dogmayı ya da öğretiyi istemez; katı iddialardan hep korkar: "Hiçbir şeyi serinkanlılıkla iddia etmemek, hiçbir şeyi de bir çırpıda yadsımamak." Montaigne, hiçbir hedefe doğru ilerlemez. Onun *pensée vagabonde*'una, yani avare düşünüşüne uygun düşen her yol, aynı zamanda doğru olan yoldur. Bu nedenle Montaigne asla filozof değildir ya da ancak en sevdiği düşünür olan Sokrates kadar filozoftur; en çok onu sever, çünkü Sokrates arkasında hiçbir şey bırakmamıştır, ne bir dogma ne bir öğreti, ne de yasa ve sistem. Kalan, yalnızca insan Sokrates'tir; her şeyde kendini ve kendinde her şeyi arayan bir insan.¹

Belki de Montaigne'in en iyi yanlarını onun yorulmak bilmez arama güdüsüne, merakına, zayıf belleğine borçluyuz; yazar Montaigne'i de bunlara borçluyuz. Montaigne bir kitapta okuduğu düşünceleri, hatta bir kitaptan esinlenerek türettiği düşünceleri unuttuğunu bilir. Bir yana yazılmazsa, arka arkaya gelen dalgalar halinde birbirlerini süpürüp götüren *songes*'lerini ve *rêveries*'lerini, yani düşlerini ve hülyalarını kaçırmamak için elindeki tek çare, bunları bir kitabın son sayfasına, sayfa kenarlarına not etmektir. Zamanla, eline geçen kâğıt parçalarının üzerine not almaya başlar; kendi deyişiyle bun-

1. Orijinal müsveddede üstü çizilen bu pasaj, genel bağlam içinde önem taşımaktadır. O nedenle de burada yer verilmesi uygun görülmüştür. (Y.N.)

lar “aralarında bağıntı bulunmayan mozaikler” gibidir. Başlangıçta yazılanlar, birer not olmanın, hatırlamasına yardımcı olacak işaretler olma niteliğinin ötesine pek geçmez; Montaigne, zaman içinde bunlar arasında belli bir bağlam bulmaya çalışır. Bu işi, doğru bir sona varmamış olma duygusuyla yapar; yazdığını çoğu kez bir solukta kaleme alır; bu nedenle de cümleleri spontanlıklarını korurlar. Fakat Montaigne, asıl önem taşıyanın bunlar olmadığından hep emindir. Yazmak ve not tutmak, Montaigne için yalnızca bir yan üründür, bir çökeltidir – hani neredeyse, idrarındaki kum taneleri ya da istiridyenin içindeki inci diye de nitelendirilebilirler. Asıl ürün ise doğrudan yaşamın kendisidir ve ötekiler, ancak yaşamın kırıntıları ya da atıkları olabilirler: “Benim uğraşım, benim sanatım yaşamaktır.”¹ Yazılanlar, tutulan notlar, bir sanat yapıtının fotoğrafı olmaktan öteye geçemez. Montaigne’in içindeki yazar, insan Montaigne’in yalnızca bir gölgesidir; oysa bizler genelde insanların yazma sanatlarının ne kadar büyük, yaşama sanatlarının ise ne kadar önemsiz olduğunu görüp şaşkınlığa düşeriz.

Bu denemelerden her biri bir rastlantıdan, esintiden, bir kitaptan, konuşmadan, fıkradan kaynaklanmış olduğu için, başlangıçta öyle rastgele yan yana gibi duruyorlarmış gibi bir görüntü doğar; zaten Montaigne de öyle olduklarını hissetmiştir. Hepsini bir düzene sokmaya, belli bir düzen içinde bir araya getirmeye hiç kalkışmamıştır. Gelgelelim, zamanla bütün bu denemelerin ortak bir yanlarının, bir odak noktalarının, hedef sayılabilecek belli bir yönlerinin bulunduğu ayırdına varır. Bu denemelerin yola çıktıkları ya da yöneldikleri belli

1. Orijinalde Fransızca: *Mon métier et mon art, c'est vivre.* (Y.N.)

bir nokta vardır ve bu nokta, yani “Ben” hiç değişmez. Başlangıçta Montaigne, kelebekleri, duvardaki bir gölgeyi kovalar gibidir; ama giderek belli bir şeyin, belli bir amacın arayışı içinde olduğunu anlar: Aradığı, kendisidir; doğru yaşayabilmek için, hayatın üzerinde bir bütün olarak düşünmektedir. O zamana kadar gözüne yalnızca zaman geçirme gibi gözükmüş olan, yavaş yavaş gerçek anlamını açığa vurur. Tanımladığı, görünüşte ne olursa olsun, aslında yalnızca kendi “Ben”inin şu ya da bu olay karşısındaki tepkileridir. Denemelerin tek bir konusu vardır ve bu konu, yaşamının içeriğiyle özdeştir: *moi*, daha doğrusu *mon essence*, yani “Ben” ve “Ben’in özü.”

Montaigne bu noktanın bilincine varır varmaz, daha önce neredeyse bir oyun, bir *amusement*, yani eğlence diye girişmiş olduğu eylem, bu kez yeni bir eyleme dönüşmeye başlar. Ben kimim, diye sorar kendine. Kendi kendisinin dışına çıkmaya, kendine *comme un autre*’a, yani bir başkasına bakar gibi bakmaya çalışır. Kendine kulak verir, kendini gözlemler, inceler, kendi anlatımıyla “kendi metafiziği ve fiziği” olup çıkar. Kendi kendisini hiç gözden kaçırmaz ve yıllardır kendini denetlemeksizin hiçbir şey yapmamış olduğunu söyler: “Artık aklımda gizlenmiş hiçbir hareketimi hatırlamıyorum.”¹ Bundan böyle yalnız değildir, ikileşmiştir. Ve bu *amusement*’ın sonunun olmadığını, “Ben”in durağan bir şey olmayıp “dalgalı halinde hareket ettiğini”,² bugünkü Montaigne ile dünkünün aynı olmadığını saptar. İnsanın yalnızca evreleri, konumları, ayrıntıları geliştirebileceğinin bilincine varır. Ancak her ayrıntı önemlidir; özellikle ufacık, esinti gibi bir hareket, kaskatı bir tutumun yapabilece-

1. Orijinalde Fransızca: *Je ne sais guère de mouvement qui se cache et dérobe à ma raison.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *ondulant.* (Y.N.)

ğinden çok daha fazlasını öğretir. Montaigne, kendi kendisini büyüteç altına alır. Bir bütün gibi gözükeni bir sürü harekete, değişime ayırır. Böylece kendisiyle olan hesaplaşması hiç bitmez ve hep bir arayış içinde kalır. Ancak insanın kendini anlayabilmesi için yalnızca kendini gözlemlemesi yeterli değildir. Yalnızca kendi göbeğine bakan, dünyayı göremez. Bu nedenle Montaigne tarih okur, felsefede derinleşir; böyle yapmaktaki amacı, ders almak, kendine inanç aşılacak değil, başka insanların kendi “Ben”lerini başkalarının “Ben”i yanında ayakta tutabilmek için neler yapmış olduklarını görmektir.

Kendisiyle bir karşılaştırma yapabilmek için “geçmişin zengin ruhları”nı¹ inceler. Başka insanların erdemlerini, kötü yanlarını, yanlışlarını ve doğrularını, bilgeliklerini ve çocukluklarını inceler. Tarih, Montaigne’in büyük ders kitabıdır, çünkü kendisinin de belirttiği gibi, insanoğlu kendini eylemleri içinde sergiler.

Aslında Montaigne’in aradığı, “Ben”i ya da kendisi değildir; Montaigne aynı zamanda insanı aramaktadır. Her insanda, hem ortak olan bir yanın hem de biriciklik niteliğini taşıyan bir yanın bulunduğunu çok iyi saptar: kişilik. Bir insanın kişiliği, başkalarınıninkiyle asla karıştırılamayacak bir “öz”dür ve bu kişilik daha yirmi yaşında artık oluşmuştur. Bunun yanıdaysa bütün insanlarda ortak olan, büyük yasaların egemenliğine sürgün edilmiş, doğumla ölüm arasındaki zaman dilimine kapatılmış o kırılgan ve sınırlı, her insanoğlunun hemcinslerine, birbirlerine benzemesini sağlayan öge yer alır. Böylece Montaigne, ikili bir arayış içindedir. Bir yandan aradığı, kendidir, olduğu haliyle Montaigne’dir; bu “Ben”i olağanüstü bulmaz, çok ilginç bir kişilik saymaz, ama

1. Orijinalde Fransızca: *riches âmes du tempes passé*. (Y.N.)

yine de başkalarıyla karşılaştırılmasının olanaksız olduğunu bilir ve belki bilincinde olmaksızın, dünya için korumak ister. Montaigne'in aradığı, hem kendi belirginleşme biçimlerini saptamak isteyen, içimizde var olan "Ben"dir, hem de öteki, hepimizde ortak olan yandır. Tıpkı Goethe'nin ilk bitkiyi araması gibi, Montaigne de ilk insanı, katıksız insanı, kişiliği henüz hiçbir şeyin damgasını taşımayan, önyargıların, yarar düşüncelerinin, gelenek ve göreneklerin, yasaların etkisiyle yozlaşmamış arı biçimi arar. Rouen'de rastladığı ve ne Tanrı ne önder, ne din ne gelenek, ne de ahlak tanıyan Brezilyalıların kendisine onca çekici gelmesi, boşuna değildir. Montaigne, onlarda bir yandan doğal, bozulmamış insanı, üstüne henüz hiçbir şey yazılmamış, temiz kâğıdı, öte yandan da her insanın kendini boş kâğıt üstünde sonsuz kıldığı yazıyı görür. Goethe'nin "Urworte"de (İlk Sözler) kişilik üzerine söyledikleri, aynı zamanda Montaigne'in de düşünceleridir:

Nasıl selama durduysa güneş yıldızlara,
Seni dünyaya armağan eden günde,
Sen de öyle büyüdün, yetiştin gittikçe,
Sahneye çıkmanı sağlayan yasaya göre.
Böyle olmak zorundasın, kaçamazsın kendinden,
Böyle demişlerdi *sibylla*'lar, peygamberler önceden;
Ve ne zaman ne de iktidarlar kadirdir parçalamaya,
Artık yaşayıp gelişen, bir kez dökülmüş kalıbı.

Montaigne'in bu kendi kendini, kendi *essence*'ını arayışı, her özlemin başına ve sonuna yerleştirilişi, kimilerince bencillik diye nitelendirilmiştir; özellikle Pascal, o ünlü konuşmasında bu tutumu kendini beğenmişlik, dahası bir günah ve Montaigne'in temel sakatlığı diye adlandırmıştır. [...] Ancak Montaigne'in "Yalnızca kendi-

nizle birlik olun"¹ cümlesi, başkalarına sırt çevirmek anlamına gelmez. Ona kendini beğenmişlik kadar uzak düşen hiçbir şey yoktur. Montaigne kendini toplumdan soyutlamış bir insan, bir münzevi değildir; arayışı kendini göstermek, böbürlenmek için değil, yalnızca kendisi içindir. "Sürekli kendime yöneliyorum, çünkü aralıksız kendimi kınıyorum,"² derken, doğasına uygun olarak, bir irade doğrultusunda davranmaktadır. Kaldı ki yanlış yaptığı zaman, bunu gönüllü olarak itiraf eder. "Eğer insanların kendi 'Ben'iyle uğraşmalarının kendini beğenmişlik olduğu doğruysa, hastalıklı bir niteliğe sahip bu işe bir son vermeliyim. Bu kusuru saklama hakkına sahip değilim; böyle davranmak, yalnızca geçici bir durum değil, benim uğraşımdır."³ "Kendi varlığının tadını çıkarmak ve dürüstçe tadını çıkarmak için"⁴ kendine bakmak, Montaigne için bir gerekliliktir. Böyle davranmak, Montaigne'in işlevi ve yeteneğidir; kendini beğenmişlikten çok öte, mutluluğun kaynağıdır. Bakışlarını kendi "Ben"ine çevirmesi, onu dünyaya yabancı kılmamıştır. Montaigne, ne fıçısının içine sığınan Diogenes'tir ne de hep izlendiği korkusuyla saklanan Rousseau'dur. Sevdiği dünyaya kırılmasına ya da sırt çevirmesine yol açabilecek hiçbir şey yoktur. "Yaşamı seviyorum ve onu Tanrı'nın istediği gibi değerlendiriyorum,"⁵ der. Kendi "Ben"ine iyi bakması, ona yalnızlık getirmemiş, aksine binlerce dost

1. Orijinalde Fransızca: *N'épousez rien que soi.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Je me pars sans cesse car je décris sans cesse.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *Quand il serait vrai que ce fut nécessairement présomption d'entretenir le peuple de soi, je ne dois pas refuser une action qui publie cette maladive qualité puisqu'elle est en moi. Et ne dois cacher cette faute que j'ai non seulement un usage, mais en profession.* (Y.N.)

4. Orijinalde Fransızca: *jouir se son être et jouir layalement.* (Y.N.)

5. Orijinalde Fransızca: *J'aime la vie et la cultive telle qu'il a plu à Dieu nous l'octroyer.* (Y.N.)

kazandırmıştır. Kendi yaşamını anlatan, bütün insanlar için yaşar; kendi zamanını dile getirense bunu aslında bütün zamanlar için yapmış olur.

Evet, doğrudur: Montaigne, yaşamı boyunca "Nasıl yaşıyorum?" diye sormaktan başka bir şey yapmamıştır. Ancak Montaigne'in hayran olunacak ve insanlara yararlı yanı, bu soruyu hiçbir zaman bir buyruğa dönüştürmemiş, "Nasıl yaşıyorum?" sorusunu "böyle yaşamalısın" a çevirmemiş olmasıdır. "*Que sais-je?*" sorusunu madalyonuna bir parola olarak bastıran adam, yaşamı boyunca en çok katı savlardan nefret etmiş, kendi deneyimleri aracılığıyla emin olmadığı hiçbir şeyi başkalarına öğütlemeye kalkışmamıştır. "Buradakiler benim öğretim değil, bilgi uğruna harcadığım çabalar; bilgelik ise başkalarının değil, benim bilgeliğimdir."¹ Söylediklerinden başkaları yararlanmasına Montaigne'in bir itirazı yoktur. Ama söyledikleri yanlışsa ya da delilikse, bundan kimsenin zarar görmesini de istemez. "Bir delilik yaptığımda, bu kendi hesabıma yaptığım ve başkalarına zararı dokunmaması gereken bir deliliktir, çünkü benim iç dünyamda kalır ve herhangi bir sonuç doğurmaz."² Montaigne, düşüncelerini başkalarına yardımı dokunacak hazır haplara dönüştürmeye çalışmaz. Aradığını kendisi için aramıştır. Buldukları ise onlardan yararlanmak isteyen ya da yararlanabilecek herkese açıktır. Özgürlük ortamında düşünülmüş olan, hiçbir zaman bir başkasının özgürlüğünü sınırlayamaz.

1. Orijinalde Fransızca: *Ce n'est pas ici ma doctrine, c'est mon étude; et n'est pas la leçon d'autrui, c'est la mienne.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Et si je fais le fol, c'est à mes dépenses et sans l'intérêt de personne. Car c'est une folie qui meurt en moi, qui n'a point de suite.* (Y.N.)

“İçimde sıradışı ya da yabancı olan hiçbir şey yok.” Kendi içindeki genel insani töz.

Montaigne’in kuşkuya düştüğü pek çok şeyden biri de, bilgelikleri ya da doğruları aktarma ola-nağıdır. Montaigne kitaplara, öğretilere inanmaz; tek inandığı şey, bunlardan yaşantılananlardır. İsa’nın, Platon’un, Seneca’nın ya da Cicero’nun dünyaya yardımlarının dokunmadığını ve [kendi döneminde de] Romalı kralların vahşetinin mümkün olduğunu görür. İnsanlar ders verilerek bilgilendirilemez, yalnızca kendilerini aramaya, kendi gözleriyle görmeye yönlendirilebilir. Gözlük ve hap diye bir şey yoktur.

VII

İç kaleyi savunmak

Montaigne'in yapıtının bütünü içinde yalnızca tek bir formüle ve tek bir katı sava rastladım: "Dünyanın en önemli şeyi, insanın kendi kendisi olmayı bilmesidir."¹ İnsanı soylu kılan, makam, kanın ayrıcalığı, yeteneği değil, kişiliğini korumayı ve kendine özgü biçimde yaşamayı başarma ölçüsüdür. Bu nedenle Montaigne'e göre sanatların en yüce olanı, kendini ayakta tutabilme sanatıdır: "Özgür sanatlar arasında işe, bizi özgür kılan sanatla başlayalım,"² bu sanatı kimse, Montaigne'den daha iyi uygulamamıştır. İlk bakışta bu, önemsiz bir istem gibi gözükmemektedir; çünkü insanın "kendi olarak kalması"³, yaşamı "kendi doğal yapısı doğrultusunda"⁴ sürdürme eğiliminden daha doğal bir şey yok gibidir. Gerçekte, daha yakından bakıldığında sormak gerekir: Bundan daha güç bir şey var mıdır? Özgür olabilmesi için insanın borçlu ve birtakım bağlantılar içinde olmaması gerekir; oysa hepimizin devletle, toplumla, aileyle aramızda

1. Orijinalde Fransızca: *La plus grande chose au monde est savoir être à soi.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Entre les arts libéraux, commençons par l'art qui nous fait libre.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *mener lui-même.* (Y.N.)

4. Orijinalde Fransızca: *suivant sa disposition naturelle.* (Y.N.)

bağlar bulunmaktadır: Düşünceler, konuştuğumuz dilin egemenliği altındadır; mutlak anlamda özgür insan düşüncesi, bir hayalden başka bir şey değildir. Boşlukta yaşamak olanaksızdır. Hepimiz bilincine vararak ya da varmaksızın, aldığımız eğitim sonucu ahlakın, dinin, dünya görüşlerinin kölelerine dönüşürüz; soluduğumuz, zamanın havasıdır.

Kendini bütün bunlardan koparabilmek olanaksızdır. Bunu, kendi yaşamında devlete, aileye, topluma karşı görevlerini yerine getirmiş, dine en azından görünüşte sadık kalmış, davranış kurallarının dışına çıkmamış olan Montaigne de bilir. Onun kendisi açısından aradığı tek şey, sınırı bulabilmektir. Montaigne'e göre kendimizi ödünç verebiliriz; yapmamamız gerekense, kendimizi adamamızdır. "Ruhumuzun özgürlüğünü kendimiz için ayırmamız ve aksini yapmayı açıkça doğru gördüğümüz ender durumların dışında, ödünç vermememiz¹ gerekir." Dünyadan uzaklaşmamız, bir hücreye kapanmamız şart değildir. Yapmamız gereken, bir ayrımı göz önünde tutmaktır: "Şunu ya da bunu sevebiliriz; fakat kendimizin dışında hiçbir şeye 'evlilik bağlarıyla' bağlanmaya hakkımız yoktur."² Montaigne, tutkularımızın hiçbirini yadsımaz. Tam tersine, her şeyin olabildiğince tadını çıkarmamızı öğütler; Montaigne, ayaklarıyla bu dünyaya basan ve sınır nedir tanımayan bir insandır: Politikadan hoşlanan politika yapmalı, kitapları seven kitap okumalı, avlanmayı seven avlanmalı, evini, toprağını, parayı ve eşyaları seven, [kendini onlara vermelidir]. [Montaigne için]

1. Zweig burada parantez içinde Fransızca "ipotek altına almak" anlamındaki *l'hypothéquer* fiilini kullanmıştır. (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Nowş pouvons aimer ceci ou cela, mais ne pas nous en marier*. Zweig'in burada ezberinden aktardığı bu alıntı, Almanca orijinalde, Haut Bretagne Üniversitesi Profesörü Jean-Louis Bandet'nin gözden geçirdiği Fransızca çeviriye (Paris 1982) dayanılarak düzeltilmiştir. (Y.N.)

en önemli nokta şudur: İnsan ne kadarı hoşuna gidiyorsa o kadarını almalı, ama kendisini hiçbir zaman başka şeylerin egemenliği altına sokmamalıdır. "Ev hayatında, bilimsel çalışmalarda, avda ve başkaca her uygulamada insan hazzın en son sınırlarına kadar gitmeli, ama bu sınırları aşmaktan kendini korumalıdır; yoksa işin içine acı da karışmaya başlar."¹ İnsan görev duygusuyla, yükselme tutkusunun ve başka tutkuların etkisiyle aslında gitmek istediğinden daha ileri gitmekten kaçınmalı, her şeyin neye degeceğini sürekli düşünmeli ve bunları gözünde aşırı büyütmemelidir; hazzın bittiği yerde durmasını bilmelidir. Hep uyanık olmalı, kendini bağımlılık altına sokmamalı, köleleşmemeli, sürekli özgür kalmalıdır.

Bununla birlikte Montaigne, herhangi bir kural koymaz. Tek yaptığı, kendini, engelleyen, rahatsız eden, sınırlayan her şeyden özgür kılmak için nasıl sürekli çaba harcadığına ilişkin örnek vermektir. Bu konuda bir liste oluşturmak da düşünülebilir:

Kendini beğenmişlik ve gurur karşısında özgür kalamak; bu belki de en güç olanıdır.

Kendini korkudan ve umuttan özgür kılabilmek

Kendini inançtan ve kör inançlardan, dünya görüşlerinden ve kamplardan özgür kılabilmek

Kendini ihtirastan ve kendi yarattığı imgeye göre yaşamaya hırsının her türlüşünden özgür kılabilmek

1. Orijinalde Fransızca: *Au ménage, à l'étude, à la chasse et tout autre exercice, il faut donner jusques aux dernières limites du plaisir, et garder de s'engager plus avant, où la peine commence à se mêler parmi.* Alıntı için bkz. [Michel Eyquem de Montaigne,] *Essais* [Paris: Garnier, cilt I, s.] 214. (Y.N.)

Kendini paradan ve hırsın her türlüünden ve şeh-
vetten¹ özgür kılabilmek

Kendini aileden ve çevreden özgür kılabilmek

Kendini bağınazlıktan, her türlü sabit fikirden, mut-
lak değerlere inanmaktan özgür kılabilmek

Bu, yaşamın mutlak bir inkârı anlamına gelebi-
rir. Kendini her şeyden bağımsız kılan, boşlukta
yaşayan, her şeye kuşkuyla bakan bir insan. Pas-
cal de onu böyle betimlemiştir: *dénoue partout*,
yani her şeyden bağımsızlaşan ve hiçbir şeye
bağlanmayan bir *l'homme*, böyle bir insan. Oysa
bundan daha yanlış bir şey yoktur. Montaigne,
hayatı ölçüsüz sever. Bildiği tek korku, ölüm
karşısında duyduğu korkudur. Ve hayatta her
şeyi olduğu haliyle sever. “Doğada hiçbir şey,
hatta amaçsızlık bile amaçtan yoksun değildir.
Evrende olması gereken yerde olmayan hiçbir
şey yoktur.” Montaigne, güzeli belirgin kıldığı
için çirkini sever; erdemi vurguladığı için de kö-
tüyü, budalalığı ve suçu sever. Her şey iyidir ve
çeşitlilik, Tanrı’nın kutsamış olduğu bir şeydir.
Yanlış olan ve suç sayılması gereken tek bir şey
vardır: Bu çeşitlilik içindeki dünyayı öğretilerin
ve sistemlerin kısılcasına sokmaya kalkışmak;
yanlış olan, başka insanları özgür yargılarından,
gerçekte istediklerinden uzaklaştırmak, aslında
içlerinde bulunmayan bir şeyi onlara zorla be-
nimsetmeye kalkışmaktır. Böyleleri, özgürlük

1. Orijinalde Fransızca: *concupiscence*. (Y.N.)

karşısında saygı nedir bilmeyenlerdir ve Montaigne, *nouveautés*'lerini, yani yeniliklerini tek ve tartışılmaz doğru niteliğiyle dünyaya kabul ettirmek isteyen ve kendilerini haklı gördüklerinde yüz binlerce insanın kanının dökülmesine kayıtsız kalan düşünce diktatörlerinin *frénésie*'sinden, hiddetinden nefret ettiği kadar başka hiçbir şeyden nefret etmez.

Böylece her özgür düşünenin hayat karşısındaki tutumu gibi, Montaigne'in tutumu da sonunda hoşgörüyeye açılır. Kendisi özgür düşünmek isteyen Montaigne, bu hakkı herkese de tanır ve hiç kimse bu hakka onun kadar saygı göstermemiştir. Rouen'de rastladığı ve insan eti yemiş oldukları için yamyam sayılan Brezilyalılar karşısında korkuya kapılmaz. Sakin ve açık seçik bir anlatımla, onların yaptığını canlı insanlara işkence edilmesinden çok daha önemsiz bulduğunu belirtir. Montaigne'in öncelikle yadsıdığı hiçbir inanç ve görüş yoktur; yargısı hiçbir önyargının etkisiyle bulanmaz. Bunu görebilmek önemlidir; çünkü bu, insanın her zaman ve her yerde özgür olabileceğinin kanıtıdır. Calvin cadı davalarını desteklediğinde ve kendisine karşı çıkan birini ağır ateşte öldürttüğünde, Luther Şeytan'a inandığı için mürekkep hokkasını duvara fırlattığında,¹ Torquemada yüzlerce insanı odun yığınlarının üstüne gönderdiğinde, yandaşları onları mazur göstermek için ellerinden başka şey gelemeyeceğini, çünkü kendini zamanının görüşlerinden bütünüyle özgür kılmayı kimsenin başaramayacağını belirtmişlerdir. Oysa insani öz, hiçbir zaman değişmez. Bağ-

1. Efsaneye göre Martin Luther 1521-1522 yıllarında Kutsal Kitap'ı Latince'den Almancaya çevirirken Baal-zebug'un tacizine uğramış, Luther'se mürekkep hokkasını duvara fırlatarak Şeytan'ı avlamıştır. (Y.N.)

nazların egemen oldukları dönemlerde de, cadı avlarının, *Chambre Ardente* ve Engizisyon dönemlerinde de insanlıktan yana olanlar yaşamışlardır; bütün bunlar bir Erasmus'un, bir Montaigne'in, bir Castellio'nun berraklığını ve insanlığını bir an için olsun bulandıramamıştır.

Kendisi için özgür düşünen, yeryüzündeki bütün özgürlükleri de onurlandırmış olur.

VIII

Michel de Montaigne 1570 yılında, otuz sekiz yaşındayken kulesine çekildiğinde, hayatını kesin olarak noktaladığına inanmaktadır. Daha sonra Shakespeare gibi, o da her şeyin kırılganlığını, "resmî makamların insanlara üstten bakışlarını, politikanın cilvelerini, belediyede çalışmanın yol açtığı can sıkıntısını" ve her şeyden önce dünya işlerine karışmaktaki yeteneksizliğini açık seçik görebilmiştir. Yardım edebilmek için çaba harcamış, ama istenmemiştir; kendini çok zorlamaksızın ve her zaman kendine saygı duyan bir insanın gururunu elden bırakmaksızın, iktidar sahiplerine öğüt vermeye, bağınazları yatıştırmaya çalışmış, buna karşılık onunla ilgilenen çıkmamıştır. İçinde yaşadığı zaman, yıldan yıla daha tedirgin bir atmosfere bürünmekte, ülke karışıklığa sürüklenmektedir; Aziz Bartolomeus Yortusu yeniden kan dökülmesine yol açmıştır. İçsavaş, Montaigne'in evine, kapısının eşiğine kadar gelip dayanmıştır. Bu yüzden o da hiçbir şeye karışmamaya, hiçbir şeyin kendisini sarsmasına izin vermemeye karar vermiştir. Artık dünyayı görmek istememektedir; tek isteği, çalışma odasında kendi kendisinin yansılarını yakalamaktır. Feragat etmiş, kade-re boyun eğmiştir. Başkaları mevki, nüfuz ve ün peşinde koşarlarken, Montaigne'in bütün çabası artık yalnızca

kendisine yöneliktir. Kulesine saklanmış, binlerce kitap-
tan oluşma duvarlarını kendisiyle dünyanın gürültüsü
arasına çekmiştir. Kulesinden pek ender çıkar; Saint Mi-
chael Şövalyelik Nişanı sahibi olarak IX. Karl'ın cenaze
törenine katılır, arada sırada, istek üzerine, politik bir ko-
nuda aracılık görevini üstlenir; ancak hiçbir şeye ruhuyla
katılmamak, güncelliğin sınırlarının ötesine geçmemek,
Guise ile Coligny dükleri arasındaki savaşılara Plataia
Çarpışması'nı izliyormuş gibi bakmak konusunda kesin
kararlıdır. Görsel bakımdan kendisi için yapay bir mesa-
fe yaratır; artık dünyadan ötürü acı çekmeyecek, hiçbir
şeye katılmayacaktır; dünyası, yalnızca kendisidir. Birkaç
anıyı kâğıda dökmek, birkaç düşüncüyü bir araya getir-
mek, yaşamaktan çok düşlemek, ölümü sabırla bekle-
mek ve kendini ölüme hazırlamak – bütün istediği, bu-
dur.

Böyle kargaşa dönemlerinde hepimizin yaptığı
gibi, Montaigne de kendine şöyle der: Dünyayla
ilgilenme. Çünkü onu ne değiştirebilirsin ne de
daha iyi kılabilirsin. Sen kendinle ilgilen ve ken-
di içinde kurtarılabilecek ne varsa, onu kurtar.
Başkaları yıkarlarken, sen yapmaya bak; çılgınlı-
ğın ortasında aklını korumaya çalış. Kendini
dünyaya kapa. Kendin için ayrı bir dünya kur.

Ne var ki artık 1580 yılı gelmiştir. Montaigne dün-
yadan elini eteğini çekip on yıl boyunca kulesine kapan-
mış ve yaşamını noktalamış olduğuna inanmıştır. Fakat
şimdi yanılığının, daha doğrusu yanılığlarının bilincine
varır; Montaigne, yanıldığında bunu kendisine itiraf et-
mekten çekinmeyen bir insandır. İlk yanılığı, otuz sekiz
yaşında artık yaşlandığına, o erken döneminde kendini
ölüme hazırladığına ve daha canlıyken tabuta girdiğine

inanmak olmuştur. Oysa şimdi, yani kırk sekiz yaşında, duyularının bulanmak yerine daha da netleştiğini, düşüncelerinin berraklaştığını, ruhunun daha umursamaz, meraklı ve sabırsız olduğunu hayretle görmektedir. Demek ki her şeyden bu kadar erken feragat etmek, hayatın kitabını sanki son sayfaya gelinmişçesine kapatabilmek olanaksızdır. Geçmişte kendini kitaplara vermek, bir saat boyunca Platon'la birlikte Yunanistan'a gitmek, daha sonra bir saat Seneca'nın bilgeliğine kulak vermek, hiç kuşkusuz hoş olmuştur; başka yüzyıllardan gelen, dünyanın en iyileri olan bu dostlarla yaşamak elbet huzur vermiştir. Gelgelelim, insan istemese de, ancak kendi yüzyılında yaşar –daha iyi zamanlarda yaşamadığımız için kederlenebiliriz, ama içinde yaşadığımız zamandan kaçamayız¹– ve zamanın havası, hele bu heyecan dolu, ağır ve fırtınalara gebe bir havaysa, kapalı odaların içine kadar sızar. Bu, hepimizin yaşadığı bir şeydir; ülke kargaşaya düştüğünde, ruh huzurunu inzivaya çekilmekle de kurtarabilmek olanaksızdır. Böyle zamanlarda insan, zamanın titreşimlerini kulesinde ve pencerelerin arkasından da algılar; bir mola verebilir; ama kendini zamanından bütünüyle çekemez.

Ve sonra, Montaigne'in bilincine ancak zamanla vardığı bir yanılgısı daha vardır: O, kendini dış dünyadan, politikadan, resmî görevlerden ve günlük işlerden çekip evinden ve ailesinden oluşma küçük dünyasına kapanarak özgürlüğü aramıştır; ancak böyle yapmakla, bir bağımlılığın yerine ötekini koyduğunu da kısa sürede anlamıştır. Kendi toprağına kök salmaya kalkışmak, bir yarar getirmemiştir; çünkü gövdeye sarılan otlar ve sarmaşıklar, kökleri kemiren günlük sıkıntılar vardır. Kendi-

1. Orijinalde İngilizce: *We may regret better times but we cannot flee from the present.* (Y.N.)

si için yaptığı ve kimsenin girmesine izin vermediği kule de bir işe yaramamıştır. Montaigne pencereden baktığında, tarlalara kırağı düştüğünü görmekte ve şarabın bozulabileceğini düşünmektedir. Kitaplarını açtığında, kulaklarını aşağıdan gelen, birbirleriyle kavga edenlerin çıkardıkları seslere tıkayamamaktadır; odasından çıktığı anda komşulara ilişkin yakınmaları, evin idaresine ilişkin sıkıntıları duyacağını bilmektedir. Onunkisi, bir münzevin yalnızlığı değildir, çünkü Montaigne'in para pul düşkünlüğü yoktur. "Para yığmak benim hiç anlamadığım güç bir iştir."¹ Gelgelelim, serveti eteklerine yapışmıştır ve onu bir türlü özgür bırakmaz. Montaigne, konumunu çok açık ve seçik görebilmektedir. Farklı bir bakış açısından bütün bu sıkıntıların aslında küçük sıkıntılar olduğunu da bilmektedir. Ona kalsa, her şeyden vazgeçmeye hazırdır. "Bütün bunlardan vazgeçmek, benim için çok kolay olurdu."² Ama ilgilendiği sürece, onlardan kurtulabilmesi söz konusu değildir. "Ne var ki üzülp sıkılmadan bunlarla ilgilenmek zordur."³ Aslında Montaigne bir Diogenes değildir. Evini, servetini, soyluluğunu sever; kendini güvende hissedebilmek için içi altın dolu küçük bir kutuyu hep beraberinde taşıdığını da saklamaz. Bir senyör olarak konumunun tadını çıkarır. "Birazcık iktidar sahibi olmanın ve insanın kendi çatısının altında birilerine sözünü dinletebilmesinin keyif veren bir yanının bulunduğunu saklayacak değilim. Ama bu, irili ufaklı bir sürü sıkıntıyı da beraberinde getiren, aslında can sıkıcı bir haz." Bir yandan Platon'u okurken, öte yandan kendisine hizmet edenlerle tartışmak, komşularla mahke-

1. Orijinalde İngilizce: *Amassing money is a complicated business of which I understand nothing.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *It is easy for me to abandon the whole business.* (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *But to attend to it without worry is hard.* (Y.N.)

melik olmak kaçınılmazdır; her onarım ise bir sorun olup çıkar. Bilgelik, elbet bütün bu küçük sıkıntılara aldırmamayı gerektirir. Gelgelelim, –bu, hepimizin edindiği bir deneyimdir– insan bir şeylere sahipse, onlara yapışır ya da binlerce küçük çengelle onlara takılıp kalır; böyle durumlarda yardımı dokunabilecek tek şey, araya bir uzaklık koyabilmektir; çünkü uzaktan bakmak, her şeyi değiştirir. Ve ancak dışarıdaki uzaklık, iç dünyada da bir uzaklaşmayı olanaklı kılabilir. “Evimden uzaklaşır uzaklaşmaz, bütün bu düşüncelerden de sıyrılabilirim. Evdeyken damdan bir tahtanın düşmesi, uzaktayken bir kulenin yıkılmasından daha büyük sorun oluyor.” Kendini küçük bir yerle sınırlayan, dar boyutlar içine girer. Her şey görecedir. Montaigne, sürekli olarak, sıkıntı dediklerimizin aslında kendi başlarına bir önemlerinin olmadığını yineler. Onları bizler büyütür ya da küçültürüz. Yakınımızda olan, bizi uzaktakinden daha çok uğraştırır ve koşullarımızı ne kadar küçültürsek, ufak tefek sıkıntıların bizi üzme oranını da o kadar artırmış oluruz.

İçine kapanıklık döneminin ardından, kırk sekiz yaşına geldiğinde, iç dünyasında kendini bütün alışkanlıklardan ve güvenlik ortamından koparıp yeniden dünyaya dönmeye yönelik bir *humeur vagabonde*, yani avarelik isteği uyandıran bütün bu nedenleri Montaigne, o insanı hayran bırakan açıksözlülüğüyle dile getirir ve en açık seçik söyledikleri de her zaman her birimizin duyduğu şeylerdir. Montaigne’in yalnızlıktan kaçışının önemi birincisinininkinden aşağı kalmayan bir başka nedenini de daha çok onun satır aralarından okumak gerekir. Montaigne, her zaman ve her yerde özgürlüğü ve değişkenliği aramıştır; ne var ki insanın önünde aile de aslında bir sınırlamadır; evlilikse bir tekdüzeliştir; insan, Montaigne’in ev yaşamında büsbütün mutlu sayılamayacağı gibi bir izlenime kapılır.

“Hukuksal bağları, onuru ve sürekliliği, evliliğin kendine özgü yararlı yanlarıdır – sıkıcı ama değişmez bir zevk.”¹ Montaigne ise değişikliklerin insanıdır, ne sıkıcı ne de değişmeden kalan duygulardan hoşlanır.

Kendi evliliğinin bir aşk evliliği değil, bir mantık evliliği olduğunu söyleyen Montaigne, aşk evliliklerinin neredeyse karşısında olduğunu, “mantık evliliği”nin tek doğru evlilik biçimi sayılması gerektiğini, kendisinin yalnızca bir *habitude*'e, yani bir âdete boyun eğmiş olduğunu değişik ifadelerle sayısız kez yinelemiştir. Montaigne'in o sarsılmaz dürüstlüğüyle, zaman zaman bir değişiklik olsun diye bir sevgili edinme hakkını erkeklerden çok kadınlara tanımış olması, yüzyıllar boyunca aleyhine bir puan sayılmış, hatta kimi biyografi yazarları Montaigne'in son çocuklarının gerçek babası olduğundan kuşku duymuşlardır.

Bütün bunlar, kuramsal nitelikte görüşler olabilir. Ama Montaigne'in yıllar süren bir evliliğin ardından şunları söylemesi, yine de tuhaf gelmektedir: “Yüzyılımızda kadınlar kocalarına besledikleri iyi duyguları ve niyetleri o ölene kadar söylememe alışkanlığındalar. Hayatımız çekişmelerle dolu geçiyor; ölümümüz ise bir sevgi ve ilgi çemberiyle sarılıyor.” Montaigne, şu hançer gibi sözleri eklemekten de çekinmez: “Dul kaldıktan sonra daha sağlıklı olan evli kadınların sayısı az değildir ve sağlık, yalan söylemeyen bir vasıftır.”² Sokrates bile, Xanthippe ile yaşadığı deneyimlere rağmen evlilik üze-

1. Orijinalde İngilizce: *Marriage has utility, justice, honour and constancy for its share – a dull but uniform pleasure.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *Few are who do not improve their health in widowship and health is a quality which cannot lie.* (Y.N.)

rine Montaigne'den daha olumsuz konuşamazdı. "Bu nedenle onların [dul kadınların] yaşlı gözlerini önemseme."¹ Şu sözlerini okuduğumuzdaysa, Montaigne'in kendi karısından söz ettiği izlenimine kapılırız: "Bir kadın bakışlarını, kocası ona sırtını dönmeyi gerekli gördüğünde, bu davranışını taşıyamayacak kadar tutkuyla kocasının alnına dikmemelidir."²

Nadiren iyi bir evlilikten (*bon mariage*) söz ettiğindeyse, "eğer böylesi varsa"³ diye eklemeyi unutmaz.

Görüldüğü gibi, on yıllık yalnızlık iyi gelmiştir; ancak bu kadarı fazlasıyla yeterlidir. Montaigne kemikleştiğini, boyutlarının daraldığını hissetmektedir; oysa hayatı boyunca kendini kemikleşmeye karşı savunmuştur. Yaratıcı bir insana artık hayatını değiştirme zamanının ne zaman geldiğini hep söyleyen o içgüdüyle, Montaigne de doğru ânın hangisi olduğunu saptar. "Evden ayrılıp gitmenin zamanı, onu sensiz de varlığını sürdürebilecek kadar düzene sokmuş olduğun andır."⁴ Montaigne evini düzene sokmuştur; tarlalar çok iyi durumdadır; kasa da Montaigne'in uzun bir yolculuğun *dépenses*'lerini, yani giderlerini karşılamasına rahatlıkla olanak sağlayacak kadar doludur; buna rağmen uzun bir yolculuktan korkmasının nedeni, uzun süre ayrı kalışın vereceği mutluluğun bedelini dönüşte karşılaşacağı sıkıntılarla ödemek iste-

1. Orijinalde İngilizce: *Therefore pay not heed to those blubbered eyes.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *A wife ought not to have her eyes so greedily set upon her husband's front that she cannot bear to see him turn his back if he needs it.* (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *if there be any.* (Y.N.)

4. Orijinalde İngilizce: *The best time to leave your house is when you have put it in shape that it does very well without you.* (Y.N.)

meysiştir. Ayrıca düşünsel düzeydeki  alışmalarını da düzene sokmuştur. *Denemeler*'inin elyazısı metinlerini basımcıya g t rm ş, yaşamının kristalizasyonu demek olan iki cilt basılmıştır; bir s re  son bulmuş ve Goethe'nin  ok hoşlandığı bir deyişle, yılanın değiştirdiği eski deri gibi fırlatıp atılmıştır. şimdi yeniden başlamanın zamanı gelmiştir. Montaigne soluk vermiştir; şimdi yapılması gereken, yeniden soluk almaktır. O zamana kadar kök salmıştır; şimdi yeniden köklerinden kopmanın zamanı gelmiştir. Yeni bir bölüm başlamak üzeredir. [22 Haziran] 1580'de, on yıl sürmüş gönüllü bir i  sürgünün ardından –zaten hayatı boyunca gönüllü yapmadığı hiçbir şey olmamıştır– kırk sekiz yaşındaki Montaigne, kendisini neredeyse iki yıl boyunca karısından, kulesinden, vatanından ve çalışmalarından, kısacası kendisinin dışında her şeyden uzaklaştıracak olan uzun bir yolculuğa çıkar.

Bu, maviliklere açılan bir yolculuktur; sırf yolculuk için, daha iyi deyişle yolculuğun zevki uğruna yapılan bir yolculuktur. O zamana kadar Montaigne'in yolculukları mahkemenin, sarayın isteğiyle ya da işler gereği yapılmış, yarı görev yolculukları niteliğini taşımıştır. Bunlar, daha çok gezintiler olmuştur – şimdiki ise gerçek bir yolculuktur; hedefi ise Montaigne'in sonsuz hedefinden, yani kendini bulma hedefinden başkası değildir. Montaigne'in belli bir amacı yoktur; yolculukta neler göreceğini bilmemektedir; önceden bilmeyi de istemektedir; nereye gittiğini soran çıktığında da neşeyle şu karşılığı vermektedir: "Yabancı diyarlarda ne aradığımı bilmiyorum, fakat neden yuvadan kaçtığımı çok iyi biliyorum."¹ Yeterince uzun bir süre hep aynı şeyleri ya-

1. Orijinalde İngilizce: *I do not know what I am looking for abroad but I know well enough what I am escaping from at home.* (Y.N.)

şamıştır; şimdi farklı olanı istemektedir ve yeni ne kadar farklıysa, o kadar iyi olacaktır! Bütün güzellikleri kendi yuvalarında bulanların, kendini beğenmişlikten kaynaklanan bu sınırlamadan ötürü daha mutlu olmaları muhtemeldir. “Onların bilgeliklerini değil, şanslarını kıskanıyım.”¹ Sevgisini *témoignage d'inquiétude* ve *irrésolution*, yani huzursuzluğunun kanıtı ve kararsızlık olarak tanımlayanlara gülerek hak vermektedir. “Olmak istediğim yeri arzuyla hayalimde canlandırmıyorum. Ben tek bir şeyle yetinirim.”² Bu yolculukta konuşulan diller, gökyüzü, alışkanlıklar ve insanlar, hava basıncı ve mutfaklar, yollar ve yataklar, kısaca her şey değişik olacaktır – Montaigne için bu yolculuğun en çekici yanı da zaten budur, çünkü ona göre görmek demek, öğrenmek, karşılaştırmak, daha iyi anlamak demektir: “Hayatta, kendini başka yaşama alışkanlıklarına açık tutmaktan daha iyi bir okul tanımıyorum.”³

Montaigne, kendini özgür kılmak için yolculuğa çıkmıştır; bütün yolculuk boyunca da bir özgürlük örneği olarak kalır. Hep burnunun gösterdiği yöne gider. Bu yolculuk sırasında, kendine karşı bile olsa, herhangi bir yükümlülüğü çağırıştırabilecek her şeyden kaçınır. Herhangi bir plan yapmaz. Gideceği yer, yolun uzandığı ve keyfinin istediği yerdir. Başka deyişle, yolculuk etmemekte, kendini bir yolculuğun akışına bırakmaktadır. Bordeaux'daki Mösyö Michel de Montaigne, Paris'teki ya da Augsburg'daki Mösyö Michel de Montaigne'in bir hafta sonra nereye gitmek isteyeceğini bilmek istemez.

1. Orijinalde İngilizce: *I do not envy their wisdom but their luck.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Je ne vois rien seulement en songe et par souhait où je me puisse tenir. La seule variété me paye.* (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *I do not know a betterschool in life than expose yourself to other ways of living and give yourself a relish for the endless diversity of human nature.* (Y.N.)

Bunu öteki, yani Augsburg ya da Paris'teki Montaigne tam bir özgürlük içinde saptamalıdır. Montaigne'in istediği, kendi kendisine karşı da özgür kalmaktır.

"Yaşamaktan ve sevinç duymaktan başka bir hedefi olmayan Ben."¹

Hep hareket halinde olmak. "Yaşam fiziki ve maddi hareket demektir."² Bir şeyleri kaçırdığına inanırsa, gittiği yoldan geri dönmekten üşenmez. Bağımsızlık, Montaigne'de giderek bir tutkuya dönüşür. Kimi zaman yoldayken, o yolun nereye götürdüğünü bilmek bile içinde hafif bir sıkıntıya yol açabilir. "Yolculuktan o kadar tat alıyordum ki, kalmayı planladığım bir yere yalnızca yaklaşmaktan bile nefret eder olmuştum; bu yüzden bütünüyle yalnız başıma, yalnızca kendi isteğim ve rahatım doğrultusunda yolculuk etmemi sağlayacak çeşitli çareler düşünüyordum."³ Montaigne, bu yolculukta görülmeye değer yerler arama peşinde değildir; çünkü farklı olan her şey, ona göre görülmeye değerdir. Tersine, herhangi bir yer çok ünlüyse eğer, Montaigne orayı görmekten kaçınmayı yeğler; çünkü orayı zaten çok kişi görmüş ve anlatmıştır. Bütün dünyanın hedefi olan Roma'ya karşı, burası bütün dünyanın hedefi olduğu için hafiften önyargılıdır ve sekreteri, güncesine şunları yazar: "Öyle sanıyorum ki, tamamen kendi kafasına göre hareket etseydi, İtalya turunu yapacak yerde Kraków'a ya da kara yolundan Yunanistan'a gitmeyi yeğlerdi."⁴ Montaigne'in ilkesi, hep aynı

1. Orijinalde Fransızca: *Moi qui n'ai autre fin que vivre et me réjouir.* (Y.N.)

2. Orijinalde İngilizce: *Life means physical and material motion.* (Y.N.)

3. Orijinalde İngilizce: *I took such delight in travelling that I hated the very approach to the place where I planned to stay and I formed several schemes to travel by myself and at my own will and ease.* (Y.N.)

4. Orijinalde Fransızca: *Je crois à la vérité que, s'il eût été seul avec les siens, il fût allé plutôt à Cracovie ou vers la Grèce par terre, que de prendre le tour vers l'Italie.* (Y.N.)

ilkedir: Gideceği yer başka yerlerden ne kadar farklıysa, o kadar iyidir ve beklediğini ya da başkalarınca yaratılan beklentileri bulamadığında, bundan memnuniyetsizlik duymaz. “Herhangi bir yerde bana vaat edilenleri bulamadığımda –çünkü gördüğüm kadarıyla, anlatılanların çoğu her zaman yanlış oluyor–, çabalarımın boşa gittiğinden yakınmam, çünkü en azından şunun ya da bunun doğru olmadığını öğrenmişimdir.” Doğru yolculuk yapmasını bilen biri olarak Montaigne, hiçbir şeyden ötürü düş kırıklığına uğramaz. Goethe gibi, o da kendi kendisine şöyle der: “Beklenenlerin bulunmaması da hayatın bir parçasıdır. Yabancı ülkelerin alışkanlıkları, farklılıklarından ötürü benim için ancak keyif kaynağı olabilir. Kanımca kendi yapısı içinde her örf ve âdet, doğru ve yerindedir. Teneke, tahta ya da toprak tabaklarla servis yapılmasına, etimin haşlanmış, kızartılmış, sıcak ya da soğuk olmasına, tereyağı, zeytinyağı, fındık fıstık ya da zeytin verilmesine hiç aldırmam.” Ve eskiden beri göreceliği savunmuş olan Montaigne, kendilerine aykırı gelen her alışkanlıkla savaşmak zorunda oldukları gibi delice düşünceye saplanmış olan, bir kez köylerinin sınırları dışına çıktıktan sonra ne yapacaklarını şaşırان vatandaşlarının bu durumlarından ötürü utanç duyar. Montaigne, yabancı diyarlarda yabancı olanı görmek istemektedir – “Sicilya’da Gaskonyalıları aramıyorum, ülkemde onlardan yeterince var,” böylece Montaigne, yeterince tanıdığı vatandaşlarından aslında kaçmak istemektedir. İsteddiği, önyargıya değil, yargıya varabilmektir. Pek çok şeyi olduğu gibi, nasıl yolculuk edilmesi gerektiğini de insan Montaigne’den öğrenebilir.

Görünüşe bakılırsa evdekiler, Montaigne’i onun içindeki son kaygıyı besleyerek alıkoymak istemişlerdir – bu, Montaigne’in verdiği yanıttan anlaşılmaktadır. “Ya yabancı diyarlarda hasta olursan ne yaparsın?” diye sor-

muşlardır ona. Gerçekten de Montaigne, üç yıldan beri, büyük olasılıkla uzun süre oturmaktan ve iyi beslenmekten ötürü o zamanın bütün düşünce insanlarının çektikleri hastalığı çekmektedir. Erasmus gibi, Calvin gibi, Montaigne de safrakesesindeki taşlardan ötürü sancılar içindedir; bu durumda at sırtında aylarca yabancı yollarda yolculuk etmek, pek kolay iş değildir. Gelgelelim, yalnızca özgürlüğünü değil, başarabilirse sağlığını da yeniden elde etmek için yolculuk yapmak isteyen Montaigne, umursamazlıkla omuz silker: "Sağ yanıma dönmeyecek olursam, sol yanıma dönerim. Kendimi ata binemeyecek kadar kötü hissedersen, mola veririm... Unuttuğum bir şey mi var? Geri dönerim; nasılsa yol, benim yolum."¹ Bunun gibi, yabancı ülkelerde ölebileceği olasılığına vereceği yanıt da hazırdır. Bundan korktuğu takdirde Fransa sınırları bir yana, kendi piskoposluk bölgesi olan Montaigne'in sınırlarının dışına bile çıkmaz. Ölüm, her yeredir ve Montaigne onu yatakta değil, at sırtında karşılamayı yeğlemektedir.²

Gerçek bir kozmopolit olarak Montaigne nerede öleceğine aldırmamaktadır.

Michel de Montaigne, 22 Haziran 1580 günü şatosunun ana kapısından geçip özgürlüğe açılır. Kendisine eşinin kardeşi, birkaç arkadaşı ve yirmi yaşındaki erkek kardeşi eşlik etmektedirler. Bu seçim, pek başarılı olmamıştır: Sonradan Montaigne, bunların pek uygun yol arkadaşları sayılamayacaklarını belirtecektir; onlar da "bi-

1. Orijinalde Fransızca: *S'il fait laid à droite, je prends à gauche; si je me trouve mal propre à monter à cheval, je m'arrête ... ai-je laissé quelque chose à voir derrière moi? J'y retourne; c'est toujours mon chemin.* (Y.N.)

2. Bu paragrafın son iki cümlesi orijinal müsveddede yer almamaktadır. Bu iki cümle, Zweig'in editörlerinden Richard Friedenthal tarafından sonradan eklenmiştir. Bağlamı koparmamak için, Friedenthal'in bu eklemesini buraya almayı uygun gördük. (Y.N.)

linmeyen ülkelerin yolcusu" Montaigne'in tuhaf ve kendine özgü davranışlarından rahatsız olacaklardır. Yolculuk, belki bir gransenyörün yolculuğu değildir, ama yine de hatırı sayılır bir katile görünümündedir. En önemli olansa, Montaigne'in hiçbir önyargıyı, hiçbir konuda kendini beğenmişliği ve değişmez görüşleri beraberinde götürmeyişidir.

Yolculuğun ilk hedefi, Montaigne'in eskiden beri sevdiği ve her defasında gitmekten zevk aldığı kent olan Paris'tir.

Kitabının birkaç nüshası daha önce gönderilmiştir; ama Montaigne krala kendi vermek için yanına da iki cilt almıştır. Aslında III. Henri, kitaba pek meraklı değildir; genelde olduğu gibi, yine bir seferdedir. Fakat bütün saray kitabı okuyup beğenmiş olduğu için, Kral da okur ve Montaigne'i La Fère Kuşatması'nı izlemeye davet eder. Her şeye ilgi duyan Montaigne, yıllar sonra yine bir savaş tanık olur ve üstelik savaşın dehşetini de yaşar; çünkü dostlarından biri olan Philibert de Gramont, yediği bir kurşunla ölür. Dostunun cenazesine Soissons'a kadar eşlik eden Montaigne, 5 Eylül 1580 tarihinde ilginç güncesine başlar. Bu konuda Goethe'yle arasında tuhaf bir benzeşme vardır; Goethe'nin müşavir olan babası gibi, Montaigne'in I. François'nın ordusunda asker olan babası da bir günce tutmaya başlamış ve bu günceyi İtalya'dan beraberinde getirmiştir. Müşavir Goethe'nin oğlu gibi, Pierre Eyquem'in oğlu da Michel de Montaigne olarak bu geleneği sürdürür. Sekreteri Roma'ya varana kadar bütün olup bitenleri not eder; orada Montaigne, sekreterine izin verir. Onun ardından günceyi Montaigne sürdürür ve bulunduğu ülkeye olabildiğince uyma iradesi doğrultusunda, yazdıklarını epey kaba sayılabilecek bir İtalyancayla kaleme alır; İtalyanca yazmayı, Fransa sınırı-

nı aştığı güne kadar sürdürür: “Burada Fransızca konuşuyor; bu nedenle artık bu yabancı dilde yazmaktan vazgeçiyorum.”¹ Bu günce sayesinde yolculuğu başından sonuna izleyebiliyoruz.

Aslında Montaigne yazmayı bırakmak istemiştir. Sekreteri onun yerine not alacaktır. “Yazmayı sürdürmek zorunda olmak, benim için bile nasıl bir rahatsızlık.”²

Yolculuğun ilk durağı, Plombières Kaplıcaları’dır; orada Montaigne on günlük güçlü bir kürle sancılarını dindirmeye çalışır; daha sonra Basel, Schaffhausen, Konstanz, Augsburg, Münih ve Tirol üzerinden Verona, Vicenza, Padova ve Venedik’e, oradan da Ferrara, Bologna ve Floransa üzerinden geçerek Roma’ya gider; 15 Kasım’da Roma’ya varır. Bu yolculuk güncesi aslında bir sanat eseri değildir, çünkü çok küçük bir bölümü Montaigne tarafından, üstelik anadilinden başka bir dilde kalemle alınmıştır. Günce, bize sanatçı Montaigne’i göstermez; buna karşılık bütün nitelikleri ve dahası küçük zaflarıyla insan Montaigne’i sergiler; örneğin balık tüccarlarının ve Yahudi tüccarların torunu olan Montaigne’nin, kaldığı hanların sahibelerine özel değer taşıyan bir veda armağanı olarak usta ellerden çıkma armasını vermesi, tatlı bir züppeliktir. Akıllı bir insanı yaptığı deliliklerle, dış dünyanın nimetlerini aşağı gören, özgür bir insanı da züppelikleriyle izlemek, her zaman eğlendiricidir – ve kim bunu Montaigne’den daha iyi bilebilmiştir?

1. Orijinalde Fransızca: *Ici on parle français; ainsi je quitte ce langage étranger.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Quelque incommodité que ce me soit il faut que je la continue moi-même.* (Y.N.)

Yolculuğun başında her şey yolunda gider. Montaigne'nin keyfi yerindedir ve yeni şeylere duyduğu merak, hastalığını yenmiştir. Hep kendi *vieillesse*'i, yani yaşlılığıyla alay eden kırk sekiz yaşındaki Montaigne, direnciyle gençleri geride bırakır. Sabahın erken saatlerinde, ağzına yalnızca bir parça ekmek attıktan sonra at sırtındadır; ekmeğin kalitesi, arabada, sedyede, at üstünde ya da yaya yolculuk yapması umurunda değildir. Kötü hanlar Montaigne'ni öfkeliendirmekten çok eğlendirir. Başlıca sevinç kaynağı insanları görmek, her yerde farklı insanlarla ve farklı âdetlerle karşılaşmaktır. Gittiği her yerde, her sınıftan insanları arar. Hepsinden hobisinin ne olduğunu öğrenmeye çalışır. Aradığı insan olduğundan, sınıf farklarına önem vermez; Ferrara'da dükle yemek yer, hem papayla hem de Protestan papazlarıyla, Zwingli ve Calvin yandaşlarıyla gevezelik eder. Onun için görülmeye değer yerler, bugün rehberlerde bulduklarımızdan farklıdır. Raffaello'dan, Michelangelo'dan, yapılar-dan az söz edilmiştir. Buna karşılık bir suçlunun idam edilmesini izler, bir Yahudi ailesinin sünnet düğününde bulunmak için kendini davet ettirir, kitaplıkları gezer, Lucca Kaplıcaları'na girer, köylü kadınları bir baloya davet eder, önüne gelen serseriyle laflar. Ama kendini her görülmeye değer şey için yormaz. Onun için doğal olan her şey, görülmeye değer niteliğini taşır. Goethe karşısındaki büyük ayrıcalığı, yüzyılının bütün yolcularına İtalya'yı bir sanat tarihi çalışması niteliğiyle zorla benimsetmek isteyen Winckelmann'ı tanımamış olmak gibi büyük bir avantaja sahiptir. Montaigne, İsviçre ve İtalya'ya canlı organizmalar gözüyle bakar. Ona göre yaşayan her şey, aynı çizgidedir. Papanın ayinine katılır, onun tarafından kabul edilir, kendisine büyük saygı göstererek, kitabının bir sonraki basımı için tavsiyelerde bulunan, ondan sonra yalnızca çok kullandığı *fortune*, yani talih sözcüğü-

nü bir yana bırakarak, onun yerine “Tanrı” ya da “tanrısal kader” sözcüklerini kullanmasını rica eden Kilise büyükleriyle uzun söyleşilerde bulunur. Törenle Roma vatandaşlığına alınmasına izin verir, dahası bunun gerçekleşmesi için çaba harcar ve bu onurdan ötürü –en özgür insanda bile kendini beğenmişliğin izlerinin varlığı nedeniyle– gurur duyar. Ancak bu yanı, Montaigne’i, daha önce Venedik’te olduğu gibi, Roma’da da ilgisinin ağırlık noktasını fahişeler üzerinde toplamaktan alıkoymaz; bu kadınların özelliklerine ve yaşam biçimlerine güncesinde Floransa Katedrali’nden ve Sistina Şapeli’nden daha fazla yer verir. Benliğinde bir tür gençlik, yeniden gövermiştir ve bu gençlik kendi yolunu aramaktadır. Montaigne, beraberinde taşıdığı kasadaki altınlardan birkaçını büyük olasılıkla bu kadınlara bırakmıştır ve bu para kısmen konuşmaların karşılığı olarak verilmiştir; Montaigne’in anlattığına göre bu hanımlar konuşmaları için, sundukları öteki hizmetlerden daha yüksek ücret istemişlerdir. Yolculuk ona taze kan gibi gelmiştir.

*(Sevgi hakkındaki bölüm buraya girecek)*¹

Safrakesesindeki taşlara(!) rağmen atla evlerinin önünde ve evlerinde.²

Montaigne’in yolculuğunun son zamanları, hastalığı nedeniyle kötü geçer. Lucca Kaplıcaları’nda barbarca denebilecek bir kür uygular. Doktorlara karşı duyduğu nefret, Montaigne’i kendi başına kürler icat etmeye iter; bütün alanlarda olduğu gibi, bu alanda da özgür kalıp kendi kendisinin doktoru olmak ister. Aslında ciddi sağ-

1. Zweig’in notu. (Y.N.)

2. Zweig, bu cümleyi tamamlamamıştır. (Y.N.)

lık sorunlarıyla karşı karşıyadır; diğer ıstıraplarına çok rahatsızlık veren diş ve baş ağrıları da eklenmiştir. Montaigne bir an intiharı bile düşünür. Ve bu kürün tam ortasındaiken, Montaigne için sevindirici olduğu çok tartışma götürür bir haber gelir. Bordeaux'lular onun belediye başkanlığına seçmişlerdir. Aslında bu görevlendirme şaşırtıcıdır; çünkü Montaigne on bir yıl önce, yalnızca meclis üyesiyken resmî görevlerinden çekilmiştir. Bordeaux'luları, onu bilgisi ve çabası dışında böyle bir göreve getirmeye iten, kitabının taze ünü olmuştur. Belki ailesi de böyle çekici bir görevle Montaigne'i geri döndürmeyi düşünmüştür. Nedeni ne olursa olsun, Montaigne Roma'dan ayrılarak evine ve ailesine dönmek üzere yola çıkar; 30 Kasım'da [1581] eksiksiz not ettiği üzere, tam on yedi ay ve sekiz günlük bir ayrılıktan sonra yeniden şatosuna varır; eskiden olduğundan çok daha gençtir, ruhsal bakımdan tazelenmiştir ve her zamankinden canlıdır. İki yıl sonra en küçük çocuğu dünyaya gelir.

IX

Montaigne, yeryüzünde en güç olan şeyi, yani yalnızca kendini yaşamayı, özgür olmayı ve gittikçe daha özgürleşmeyi denemiştir. Elli yaşına vardığı için, artık kendini bu hedefe yakınlaşmış hisseder. Ne var ki, tuhaf bir şey olur; tam o sırada, yani artık dünyaya sırt çevirmiş ve yalnızca kendisi üzerinde odaklanmışken, bu kez dünya onu arar. Montaigne, genç bir insanken resmî mevkilere talip olmuş, ama talip oldukları kendisinden esirgenmiştir. Şimdiyse bunlar ona zorla kabul ettirilmektedir. Bir zamanlar krallara ve saraya yaklaşma çabaları sonuç vermemiştir: Şimdiyse kendisinden hep yeni ve daha yüksek düzeyde hizmetler için yardım istenmektedir. Tam kendi içindeki insanı tanıma peşinde olduğu bir sırada, ötekiler onun değerini anlamaktadır.

Kendisinin herhangi bir katkısı bulunmaksızın “çoğunluğun onayıyla”¹ Bordeaux belediye başkanlığına seçildiğini bildiren ve –Montaigne için gerçek bir yük niteliğinde olan– bu görevi “vatan sevgisi aşkına”² kabul etmesini rica eden mektup 7 Eylül 1581 tarihinde eline

1. Orijinalde Fransızca: *d'un public consentement*. (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *pour l'amour de cette mienne patrie*. (Y.N.)

geçtiğinde, Montaigne özgürlüğünden vazgeçme konusunda kararlı değil gibidir. Kendisini hasta hissetmekte ve safrakesesindeki taşlar yüzünden bazen intiharı bile düşünecek kadar acı çekmektedir. “İnsan bu acıları dindiremediği takdirde, zaman yitirmeksizin ve cesaretle yaşamına son vermesini bilmeli; tek tıbbi çare, izlenebilecek tek yol ve tek bilim, ancak bu olabilir.”¹ Kendi iç dünyasındaki görevi bulduktan sonra, resmî bir görev kabul etmesinin artık ne anlamı olabilir? Üstelik bu ne para ne de özel bir onur kazandıracak bir görevdir; beraberinde yalnızca yorgunluk getirecektir, o kadar! Ancak Montaigne, şatosuna vardığında, Kral’ın bir mektubunu bulur; 25 Kasım tarihini taşıyan bu mektup, epey açık bir biçimde Bordeaux’luların dileklerini bir buyruğa çevirmektedir. Mektubuna nazik satırlarla başlayan Kral, Montaigne’in hiçbir katkısı olmaksızın ve bulunmadığı bir sırada –yani tamamen kendiliğinden– gerçekleşmiş bu seçimden duyduğu sevinci dile getirir. Ama ardından Montaigne’den “gecikmeksizin ve bir bahane bulmaksızın”² görevine başlamasını da ister. Kral’ın son cümlesi hiçbir kaçamağa yer bırakmamaktadır: “Böylece beni çok memnun edecek bir adım atmış olacaksınız. Bunun aksine bir davranışı zaten hiç hoş karşılamazdım.”³ Böyle bir kral buyruğu karşısında hiçbir itiraz söz konusu değildir. Montaigne’in böylece babasından kalan belediye başkanlığını sahiplenmesi, kendisi için yine babasından miras kalan safrakesesi rahatsızlığından daha az rahatsız edici değildir.

1. Orijinalde Fransızca: *Si l'on ne supprimer ses maux, il faut y mettre fin courageusement et promptement, car c'est la seule médecine, la seule règle, la seule science.* Alıntı için bkz. Stro[wski]: [Montaigne. Sa vie publique et privée. Coll.] A la gloire [de Montaigne]. [s.] 199. (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *sans délai ni excuse.* (Y.N.)

3. Orijinalde Fransızca: *Et vous ferez chose qui me sera très agréable, et le contraire me déplairait grandement.* (Y.N.)

Montaigne'in ilk işi, sınırsız dürüstlüğüne uygun olarak, kendini babası gibi tümüyle işine adanmasını beklemeleri konusunda seçmenlerini uyarmak olur; çünkü Montaigne, babasının "ruhunun resmî görevlerin yükü altında acımasızca tedirgin olduğuna"¹ tanıklık etmiş, ayrıca babası en iyi yıllarını, sağlığını ve evinin rahatını görevi uğruna bütünüyle feda etmiştir. Gerçi Montaigne nefreti, yükselme tutkusunu, para hırsını tanımadığını, kaba güçten yana da olmadığını bilmektedir, ama kendi eksik yanlarını da tanımaktadır: Belleği zayıftır; dikkatsizdir; deneyimden ve atılımcılıktan yana eksikleri bulunmaktadır. Montaigne, her zaman olduğu gibi bu kez de en iyi, en değerli varlığını, "özünü"² kendine saklamakta, kendisinden istenen her şeyi en büyük özen ve sadakatle yapmakta, ama bunun ötesine geçmemekte kararlıdır. Kendinden uzaklaşmadığını dışa karşı da belli etmek için evini Bordeaux'ya taşımayıp Montaigne'deki şatosunda kalır. Ancak görünüşe bakılırsa, tıpkı yazılarında da olduğu gibi, harcanabilecek zamanın ve çabanın ancak yarısını harcadığı zaman bile, kavrayış gücü ve yaşam deneyimi nedeniyle diğer herkesten daha çok iş başarabilmektedir. 1583 Temmuzu'nda, iki yıllık görev süresinin bitiminden sonra yeniden iki yıl için belediye başkanlığına seçilmiş olması, seçmenlerinin kendisinden memnun kalmamaları diye bir durumun olmadığını göstermektedir.

Ne var ki iş bu tek makamla, tek görevle kalmaz: Kenti kendisini görevlendirir görevlendirmez, saray, devlet ve büyük politika arenası tarafından da çağrılır. İktidar sahipleri yıllar boyunca Montaigne'e karşı, partililerin ve meslekten politikacıların özgür ve bağımsız insan-

1. Orijinalde Fransızca: *cruellement agitée de cette tracasserie publique.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *son essence.* (Y.N.)

lara hep besleyegeldikleri kuşkuyla bakmışlardır. Onu, kendi deyişle "bütün dünyanın aşırı gayretkeş olduğu" bir dönemde pasiflikle suçlamışlardır. Bütün bu yıllar boyunca Montaigne kendini tek bir krala, tek bir partiye ya da gruba adamamış, dostlarını partilerine ve dinlerine bakarak değil, sadakatlerine göre seçmiştir. Böyle bir insan, mutlaka taraflardan birine katılmanın gerektiği, Fransa'da Protestanlığın zaferinin ya da kökünün kazanmasının büyük bir tehlike olarak belirlediği bir dönemde yetersiz bulunmuştur. Ama şimdi, içsavaşın korkunç yıkımlarının ardından, bağnazlık kendi kendisini *ad absurdum*'a¹ sürükledikten sonra, politika alanında o zamana kadarki yansızlık, ansızın bir erdeme dönüşmüş, her zaman önyargılardan ve yargılardan uzak kalmış, yarar ve ün düşüncesiyle gözleri kamaşmaksızın her zaman partiler arasında yer almış olan bir adam, ideal aracı sayılmaya başlanmıştır. Fransa'da durum, tuhaf bir biçimde değişmiştir. Anjou Dükü'nün ölümünden sonra Navarre'lı Henri (sonraki IV. Henri), Caterina de' Medici'nin damadı sıfatıyla III. Henri'nin resmî veliahtıdır. Fakat Navarre'lı Henri, bir Protestan'dır ve Huguenot Partisi'nin, yani Protestanların lideridir. Böylece Huguenotları bastırmaya çalışan sarayın, pencerelerinden on yıl önce Aziz Bartholomeus Yortusu Kırımı'nın emrinin verildiği sarayın açıktan açığa hasmıdır; onun karşısında olan Guise'lerin partisi ise, yasal veliahtın tahta geçmesini önleme çabasındadır. Navarre'lı Henri hakkından feragat etmeyi düşünmediğinden, Kral III. Henri ile bir anlaşmaya varmadığı takdirde yeni bir içsavaş kaçınılmaz gibi gözükmektedir. Fransa'nın iç barışını güvence altına almak zorunda olan bu büyük, dünya tarihi açısından da önemli

1. (Lat.) Saçma hale gelinceye kadar. (Y.N.)

misyon bakımından Montaigne gibi biri ideal araçtır; bunun nedeni, hoşgörölü kişiliğinin yanı sıra, gerek Kral III. Henri'nin gerek veliahtın güvenlerini kazanmış olmasıdır. Navarre'lı Henri ile Montaigne arasında dostluk bağları da bulunmaktadır; Henri Kilise tarafından aforoz edildiğinde ve Montaigne, kendi yazmış olduğu üzere, Henri ile dostluk etmesini papazına bir günah olarak itirafa mecbur kaldığında bile bu dostluk sürer.

Navarre'lı Henri, kırk soyludan ve uşaklardan oluşma maiyetiyle 1584 yılında Montaigne'e şatosunda konuk olur. Montaigne, ona kendi yatak odasını verir. Henri, ondan son derece gizli birtakım görevler ister; birkaç yıl sonra III. Henri ile geleceğın IV. Henri'si arasında yine bir bunalım, üstelik de o zamana kadarkilerin en şiddetlisi olan bir bunalım baş gösterdiğinde, ikisinin yine Montaigne'i arabulucu seçmeleri, Montaigne'in bir zamanlar kendisine verilmiş gizli görevleri ne denli dürüst, güvenilir bir biçimde yerine getirmiş olduğunun kanıtıdır.

1585 yılında Montaigne'in Bordeaux belediye başkanı olarak ikinci görev dönemi de son bulmaktadır; Montaigne, çeşitli söylevlerle ve onurlandırmalarla artık uğurlanabilecektir. Ne var ki kader, onun böyle rahatça ayrılmasını istememektedir. Kent, yeniden başlayan iç-savaşın tehdidi altında bulunduğu sürece Montaigne yürekli ve kararlı bir tutumla her şeye direnmiştir. Silahlanmayı sağlamış, gece gündüz askerlerle nöbet tutup savunma hazırlıklarını yürütmüştür. Ancak bir başka düşman karşısında, o yıl Bordeaux'da patlak veren veba karşısında Montaigne panik halinde kaçır ve hemşerilerini kendi kaderlerine terk eder. Benmerkezci doğası gereğı Montaigne, sağlığı hep en önemli şey saymıştır. Montaigne bir kahraman değildir ve hiçbir zaman da sözde bir kahramanmış gibi davranmamıştır, Capistra-

no'lu Aziz Giovanni ve [...] gibi büyük piskoposlardan biri de değildir. Vebanın o zamanlar ne demek olduğunu bugün düşünebilmemiz olanaksızdır. Bildiğimiz tek şey, bu hastalığın her yerde, gerek Erasmus gerek başkaları için bir kaçış sinyali yerine geçtiğidir. Bordeaux kentinde altı aydan az bir süre içerisinde on yedi bin kişi ölür; bu, kent nüfusunun yarısıdır. Eline bir araba, bir at geçirebilen kaçıp gider; geride yalnızca *le menu peuple*, yani ayaktakımı kalır. Veba, Montaigne'in evinde de kendini gösterir. Bunun üzerine Montaigne, evinden ayrılmaya karar verir. Yaşlı anne Antoinette de Louppes, karısı, kızı hep birlikte yola koyulurlar. Şimdi istese, Montaigne'in eline ruhunun gücünü göstermesine yarayacak fırsat geçmiştir, çünkü "ansızın bin türlü hastalık birbirini izler."¹ Montaigne, ağır maddi kayıplara uğrar; evini boş ve korumasız bırakmak zorunda kalmıştır; bu nedenle isteyen, canının çektiğini alabilir ve büyük bir olasılıkla da almıştır. Montaigne, sırtına mantosunu bile almaksızın, üstündekilerle kaçmıştır ve nereye gideceğini de bilmemektedir; çünkü vebalı bir kentten kaçan aileyi kimse kabul etmemektedir. "Dostlar hastalıktan korkuyorlardı, insan kendi kendisinden korkuyordu, yanlarına sığınmak istediklerinizi bir korkudur sarıyordu ve topluluktan biri parmağının ucunun ağrıdığından yakınsa, hemen başka yere gitme gereği duyuluyordu."² Çıkılan, tüyler ürpertici bir yolculuktur; yolda ekilmemiş tarlalarla, terk edilmiş köylerle, hastaların gömülmeden bırakılmış cesetleriyle karşılaşılır. Montaigne,

1. Orijinalde Fransızca: *mille diverses sortes de maux accoururent à moi à la file.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Faisant peur à ses amis et à soi-même, et horreur où qu'elle cherchât à se placer, ayant à changer de demeure soudain qu'un de la troupe commençait à se douloir du bout du doigt.* (Y.N.)

altı ay boyunca “keder içerisinde bu kervanın liderliğini”¹ yapmak zorunda kalır; bu arada kentin yönetimini kendilerine bırakmış olduğu görevliler mektup üzerine mektup yazarlar. Herhalde kaçışından ötürü kızmış olarak, Montaigne’den geri dönmesini isterler, sonunda da ona belediye başkanlığının artık son bulduğunu bildirirler. Ancak Montaigne, veda töreni için bile geri dönmez.

Ününün, onurunun, saygınlığının birazı vebadan bu panik halinde kaçış sırasında yitirilmiştir. Ama *essence* kurtarılmıştır. Aralık ayında, salgının dinmesinden sonra, –altı ay sürmüş başıboş bir dolaşmanın ardından– Montaigne yeniden şatosuna döner ve eski uğraşına, yani kendini arama, kendini tanıma işine başlar. Denemelerinden oluşma yeni bir kitabı, üçüncü cildi yazmaya koyulur. Yeniden huzur atmosferindedir, taş sancılarının dışında bir sıkıntısı yoktur. Artık yapacağı tek şey, daha önce de ona birkaç kez “elini değdirmiş olan” ölüm gele- ne kadar sessizce beklemektir. Görünüşe bakılırsa yaşadığı onca şeyin ardından, savaşlarla barışların, dünyanın, sarayın ve yalnızlığın, yoksulluğun ve zenginliğin, çalışmayla dinlenmenin, sağlıkla hastalıkların, yolculuklarla eve dönüşlerin, ünün ve sessizliğin, aşkın ve evliliğin, dostlukların ve yalnızlıkların ardından artık huzura ermiş gibidir. Fakat daha eksik olan son bir şey vardır; Montaigne, henüz bütün sınavları tamamlamış değildir. Dünya, onu bir kez daha çağırır. Navarre’lı Henri ile III. Henri arasındaki gerginlik, tehlikeli boyutlara varmıştır. Kral, veliahtın üzerine Joyeuce dükünün komutasında bir ordu göndermiş, Navarre’lı Henri de bu orduyu 23 Ekim 1587 günü Coutras’da bütünüyle yok etmiştir. Artık zafer kazanmış bir komutan olarak Paris üzerine yü-

1. Orijinalde Fransızca: *misérablement de guide à cette caravane.* (Y.N.)

rümektedir; taht üzerindeki hakkını, dahası tahtı zorla almakta özgürdür. Ancak akli, başarısıyla kumar oynamasını engeller. Navarre'lı Henri, işi bir kez daha görüşmelerle düzeltmekten yanadır. Meydan savaşından üç gün sonra bir birlik, Montaigne Şatosu'na yaklaşır. Birliğin başında bulunan, şatoya girmek için izin ister ve bu izin kendisine derhal verilir. Gelen, Navarre'lı Henri'dir; kazandığı zaferin ardından bu zaferden hem diplomasi hem de barış adına nasıl en iyi yararlanabileceği konusunu Montaigne'e danışmak istemektedir. Gizli bir görev söz konusudur. Montaigne, arabulucu olarak gizlice Paris'e gidecek ve Kral'a önerileri ulaştıracaktır. Büyük bir olasılıkla bu görev, sonradan Fransa'nın barışını ve büyüklüğünü yüzyıllar boyunca güvence altına alacak en önemli noktaya, yani Navarre'lı Henri'nin Katolikliği kabul etmesine ilişkindir.

Montaigne, kış ortasında hemen yola koyulur. Bavulunda *Denemeler*'in beşinci [=dördüncü] baskısının düzeltilmiş bir nüshasıyla, üçüncü kitabın elyazısı metnini de götürmektedir. Ama bu, rahat bir yolculuk olmaz. Montaigne yolda bir birliğin saldırısına uğrar ve soyulur. Böylece içsavaşı ikinci kez doğrudan yaşar; Kral'ın o sırada bulunmadığı Paris'e vardığında ise hemen tutuklanıp Bastille'e kapatılır. Gerçi Caterina de' Medici derhal bırakılmasını emrettiğinden, orada yalnızca bir gün kalır. Gelgelelim, her yerde özgürlüğü arayan bir insan, özgürlükten yoksun kalmanın bu yolunu da tatmıştır. Daha sonra Montaigne, Kral'la görüşmeyi gerçekleştirebilmek için Chartres, Rouen ve Blois'ya gider. Böylece görevi sona erdiğinde, yeniden şatosuna döner.

Ufak tefek yaşlı adam, artık eski şatosundadır. Yaşlanmış, saçları dökülmüştür; geride yuvarlak, saçsız bir kafa kalmıştır; kırışmaya başladıktan sonra, o güzel,

kestane rengi sakalını da kesmiştir. Çevresi boşalmıştır; neredeyse doksan yaşına gelmiş olan annesi, artık odalarda bir hayalet gibi dolaşmaktadır. Kardeşleri gitmiş, kızı da evlenip kocasıyla birlikte şatodan ayrılmıştır. Montaigne'in bir evi vardır, ama bu evin ölümünden sonra kime kalacağını bilmemektedir. Asalet arnası vardır; ama bu armanın son taşıyıcısıdır. Artık her şey bitmiş, geçip gitmiş gibidir. Fakat her şey sanki gelmek için bu son ânı beklemiştir; şimdi, yani artık her şey için çok geç olduktan sonra görkem, ondan hep nefret etmiş olan insanın önünde açılmaktadır. Danışmanlığını yapmış olduğu eski dostu Navarre'lı Henri, 1590 yılında IV. Henri adıyla Fransa Kralı olmuştur. İstedığı takdirde Montaigne'in tek yapması gereken, herkesin çevresinde pervane gibi döndüğü saraya koşmaktır; böyle davrandığı takdirde, danışmanlığını yaptığı, üstelik onca yararlı öğütler verdiği kişinin en büyük makamı ona sunacağı, kesindir. İstese, Caterina de' Medici zamanında, kraliçeyi her zaman ılımlı olması için uyaran büyük bakan Michel Hôpital'ın gelmiş olduğu yere, o da gelebilir. Ancak Montaigne'in artık hiçbir şeyde gözü yoktur. Bir mektup yazıp Kral'a saygılarını sunmakla yetinir ve ona gidemediği için özür diler. Ona hoşgörölü davranmasını öğütledikten sonra, şu güzel sözleri yazar: "Tarihteki büyük fatihlerden biri, yendiği düşmanlarına da kendisini dostları kadar sevmelerini sağlayacak ölçüde iyi davranmış olmakla övünürdü."¹ Ne var ki krallar, onlardan bir şey bekleyenlerden hoşlanmazlar; hiçbir şey beklemeyenlerden ise daha da az hoşlanırlar. Aradan birkaç ay geçtikten sonra Kral, bir zamanlarki danışmanına, onu kendi hizmetinde çalışması için razı etmek amacıyla daha sert

1. Bu alıntı orijinal müsveddede yoktur. Bağlamı koparmamak için, Richard Friedenthal'in eklediği bu alıntıyı buraya almayı uygun gördük. (Y.N.)

bir tonda yazar ve büyük bir olasılıkla finansal bir öneride de bulunur. Ancak herhangi birine hizmet etme konusunda zaten isteksiz olan Montaigne, kendini sattığına ilişkin kuşku yaratma konusunda daha da isteksizdir. Büyük bir gururla Kral'a şöyle karşılık verir: "Hiçbir zaman hükümdarların lütuflarıyla maddi yararlar sağlamadım; böyle bir şeyi ne istedim ne de hak ettim ... Ben, Majesteleri, zaten olmak istediğim kadar zenginem."¹ Montaigne, bir zamanlar Platon'un dünyanın en güç şeyi diye nitelendirmiş olduğu, devlet hizmetinden elini kirletmeden ayrılmayı başardığını bilmektedir. Dönüp geride kalan hayatına baktığında, gördüklerini, gururla not eder: "Ruhumun derinliklerine inebildikleri takdirde onun hiçbir zaman herhangi birine fazla yaklaşılabilecek, zarar verebilecek, öç alabilecek ya da kıskançlık duyabilecek, herkesi öfkeli edebilecek ya da sözünü tutmayacak biri olamayacağını görecektir. Ve içinde yaşadığımız zamanın herkese olduğu gibi bana da fırsatlar sunmasına rağmen, ellerimi hiçbir zaman bir başka Fransız'ın malına ya da servetine uzatarak kirletmedim. Savaşta ve barışta yalnızca benim olanla yaşadım; hiç kimseden karşılığını yeterince vermeksizin bir hizmet istemedim. ... Çünkü benim, yargılarına boyun eğdiğim kendi yasalarım ve kendi mahkemem var."²

1. Orijinalde Fransızca: *Je n'ai jamais reçu bien quelconque de la libéralité des rois, non plus que demandé ni mérité ... je suis, Sire, aussi riche que je me souhaite.* (Y.N.)

2. Orijinalde Fransızca: *Qui me verrait jusque dans l'âme encore ne me trouverait-il coupable ni de l'affliction et ruine de personne, ni de vengeance ou d'envie, ni d'offense publique, ni de nouvelletés et de trouble, ni de faute à ma parole; et quoi que la licence du temps permît et offrît à chacun, si n'ai-je mis la main, ni ès biens, ni en la bourse d'hommes français, et n'ai vécu que sur la mienne, non plus en guerre qu'en paix, ni ne me suis servi du travail de personne, sans loyer ... J'ai mes lois et ma cour pour juger de moi.* Alıntı için bkz. [Strowski: Montaigne. Sa vie publique et privée. Coll.] A la gloire [de Montaigne], [s.] 254-255. (Y.N.)

Ölüme çeyrek kala ülkenin en büyükleri, Montaigne'in çoktandır istemediği ve beklemediği büyükler, onu çağırmışlardır. Ölüme çeyrek kala, kendini artık yaşlı ve kendi kendisinin yalnızca küçük bir parçası olarak hisseden Montaigne için, çoktandır umudunu kestiği bir şeyler, sevecenlik ve aşk kıvılcımı belirir. Montaigne, kendisini belki de ancak aşkın canlandırabileceğini söylemiştir. Ve inanılmaz olan, gerçekleşir. Fransa'nın en soylu ailelerinden gelen, yaşı ancak Montaigne'in en küçük kızının yaşı kadar olan genç bir kız, Matmazel [Marie] de Gournay, Montaigne'in kitaplarına tutku derecesinde bağlanır. Bu kitapları sever, onlara tapar ve idealini Montaigne'de arar. Bu aşkın ne kadarının yazara değil de, insan Montaigne'e yönelik olduğunu kestirebilmek, bütün böyle durumlarda olduğu üzere güçtür. Ancak Montaigne sık sık kızın bulunduğu yere gider, her gittiğinde kızın ailesinin Paris yakınlarındaki yurtluklarında birkaç ay kalır ve kız, Montaigne'in *fille d'alliance*'ı, yani nişanlısı olur. Montaigne, mirasının en değerli parçasını, yani ölümünden sonra denemelerinin bastırılması işini bu kıza emanet eder. Bundan sonra hayatı ve hayatın beraberinde getirdiği her deneyimi incelemiş olan Montaigne'in öğreneceği tek bir şey, hayatın sunacağı son deneyim kalmıştır: ölümün kendisi. Montaigne, yaşadığı gibi bilgece ölür. Dostu [Pierre] de Brach, Bacon'ın yeğenine [Anthony Bacon], "gelmiş geçmiş en kapsamlı ve en canlı ruh"un' ölümü hakkında bir mektup yazar. [Anthony Bacon'ın yazdığı mektuptan kısa süre önce] bu mektup Montaigne'in eline geçer, ama ona yanıt veremez; "çünkü halihazırda ölüme yanıt vermesi gerek-

1. Orijinalde Fransızca: *plus entier et le plus vif esprit qu'elle eut oncques*. (Y.N.)

mektedir.”¹ Montaigne, 13 Eylül 1592’de son kez takdis edilir; kısa süre sonra da son nefesini verir. Onunla birlikte Eyquemlerin ve Paçagonların soyları son bulmuştur. Montaigne, babası gibi *ancêtres*’lerinin, atalarının yanında değil, [Bordeaux’daki Feuillant Kilisesi’nde] tek başına yatmaktadır; Montaignelerin ilki ve sonuncusudur; aynı zamanda da bu adı çağlar ötesine taşıyan tek Montaigne’dir.

1. Orijinalde Fransızca: *par ce qu’il avait à répondre à la mort.* (Y.N.)

Montaigne ve çağı

- 1533 Michel Eyquem de Montaigne, Pierre de Montaigne'in en büyük oğlu olarak 28 Şubat tarihinde doğar. Onun doğumundan bir yıl önce, 1532'de, Machiavelli'nin *Prens* adlı ünlü eseri yayımlanmıştır. Yine 1532'de, Rabelais *Gargantua* adlı ünlü eserini yazmaya başlar. Montaigne, bakımı için bir ebe-ye verilir.
- 1535 Montaigne, Horstanus adında bir Alman eğitime teslim edilir. Fransızca bilmeyen Horstanus, çocuğu Latince eğitir.
- 1536 Fransız din reformcusu Jean Calvin'in (1509-1564) kısa sürede Protestanlığın temel kuramsal eseri niteliğini kazanacak olan "Christianae Religions Institutio" (Hristiyan Dininin Kurumları) adlı kitabı, İsviçre'nin Basel şehrinde basılır. Kalvenizmin kurucusu olan Calvin, 1541-1564 yılları arasında Cenevre'de kurduğu bağınaz din devleti için bu eserin içinde dile getirdiği ilkeleri bir anayasa sertliğiyle uygular.
- 1539-46 Michel, Portekizli hümanist Andrea Gouvêa'nın yönetimindeki Collège de Guyenne'e gönderilir. Okulun kadrosunda, çağın en büyük pedagoji uzmanlarından biri sayılan ve öğrenciler için kaleme aldığı *Colloquia* adlı kitabı ölümünden üç yüz yıl sonrasına kadar kullanılan Mathurin Cordier (1480-1564) ve Latin klasiklerinden yaptığı çevirilerle ünlenen

Fransız hümanisti Elie Vinet (1509-1587) gibi adlar da bulunmaktadır.

- 1543 Ünlü gökbilimci Kopernik ölür ve gökteki cisimlerin hareketlerini konu alan başyapıtı *De revolutionibus [orbium coelestium]* (Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine) yayımlanır.

Montaigne'in okuduğu dönemde, 1545 yılında, Fransa Kralı I. François'nın emriyle Protestanlara yönelik ilk saldırılar ve kısımlar başlar. Paris'te ve çeşitli taşra kentlerinde insanlar, cadı oldukları suçlamasıyla yakılır.

- 1546 Montaigne, Bordeaux Koleji'ndeki eğitiminin ardından Toulouse Üniversitesi'nde hukuk eğitimi alır. Aynı dönemde güneybatı Fransa'da ve Bordeaux şehrinde başlayan Protestan ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırılır.

- 1554 Montaigne'in babası Pierre Eyquem, Bordeaux belediye başkanı olur. Ailenin yaşadığı şato onarılır ve yapıya kuleler eklenir. 21 yaşındaki Michel de Montaigne, Périgueux'da Soruşturma Dairesi üyeliğine getirilir. Aynı yıl en yakın dostu Etienne de la Boétie (1530-1563), Bordeaux'da Yüksek Mahkeme üyesi olur. Genç yaşta anarşist görüşleriyle ün kazanan Etienne de la Boétie, yargıçlık ve yazarlık da yapar. Fakat en kalıcı ününü kimilerine göre, zamanın en büyük deneme yazarı ve kültür insanı olan Michel de Montaigne'in en yakın dostu kimliğiyle kazanır. Fransa tarihinde modern siyaset felsefesinin kurucularından biri olarak da tanınan Etienne de la Boétie, mutlak monarşiye karşı bir eleştiri olarak ve henüz 19 yaşındayken kaleme aldığı *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev* başlıklı yazısı ile sonradan Rousseau'nun ve Tom Paine'in öncülerinden sayılmıştır: "Sayısız insanın isteyerek, dahası köle gibi tek bir tirana boyun eğmeleri, ne kadar utanç verici ve hayşiyet kırıcı! Onlara mülkiyet üzerinde, ana ve babaları üzerinde, karıları ve çocukları üzerinde, dahası kendi hayatları üzerinde hiçbir hak tanımayan bir tiran – nasıl bir insandır böyle biri? O, ne bir Her-

cules'tir ne de bir Samson'dur! Çoğunlukla halkın arasında bir cüceden, en yavşak korkaktan başka biri değildir – iktidarının asıl kaynağı, kendi gücü değildir; o, çoğu zaman en aşağılık fahişelere kölelik eder. Ona boyun eğenler, ne kadar aşağılık yaratık-lardır! İki, üç ya da dört kişi tek bir kişiye karşı baş kaldırmadıklarında, bu anlaşılabilir bir cesaret eksikliğidir. Fakat yüzlerce ve binlerce insan tek bir kişinin vurduğu zincirlere sabır gösterdiklerinde, insanoğlunun saygınlığından ve irade özgürlüğünden geriye ne kalır? ... Bir tirandan kurtulmak için zorbalık şart değildir. Ülke artık ondan bıktığında, o kendiliğinden yıkılır. Yeter ki, aşağılanmış ve köleleştirilmiş olan halk onun elinden bütün haklarını alsın. Özgür olabilmek için, boyunduruktan kurtulmaya yönelik sağlam bir irade yeterlidir ... Bundan böyle köle olmayacağınız konusunda kesin karar alın – işte o zaman özgür olursunuz! Tirandan desteğinizi geri çekin, işte o zaman o, altından kaidesi çekilmiş bir sütun gibi yıkılacak ve paramparça olacaktır.”

Zaman içerisinde yazının başlığı, daha çarpıcı olan *Le Contr* (Tek'e Karşı) başlığıyla değiştirilmiştir. 1548'de kaleme alınan bu ateşli ve radikal satırlar, aslında serinkanlı ve dikkatli bir insan olan Montaigne'in kendisinden üç yaş büyük olan bu delikanlıya yakınlık duymasına yol açmış ve böylece tarihin en ünlü dostluklarından biri kurulmuştur.

- 1557 Montaigne, Bordeaux Yüksek Mahkemesi'ne üye seçilir.
- 1559-63 Paris'e, kraliyet sarayına çeşitli ziyaretler yapar.
- 1562 Ekimi'nde kraliyet ordusu ile birlikte Rouen'e gider; burada üç Brezilyalı yerli ile karşılaşır. Bu karşılaşmaya *Denemeler*'inde yer verecektir.
- 1563 En yakın dostu Etienne de la Boëtie, 18 Ağustos günü Germignan'da ölür. Montaigne, bu olayı babasına uzun bir mektup yazarak bildirir. Dostunu 32 yaşındayken yitirmek Montaigne'i öylesine etkilemiştir ki, *Denemeler*'inde ondan söz etmesinin yanı

sıra, Etienne de la Boëtie'nin ölümünü, Platon'un Sokrates'in ölümünü tasvir etmesini çağırıştırır bir üslupla kaleme alır. Bu olayın üzerinden on yedi yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra bile, dostunun ölümünü yaşamında kendisini en çok etkilemiş olan deneyim diye nitelendirir.

1565 Montaigne, Bordeaux Yüksek Mahkemesi'ndeki bir meslektaşının kızıyla evlenir.

1568 Montaigne'in babası Pierre Eyquem ölür. Michel de Montaigne, en büyük oğul olarak Montaigne mülkünün sahibi ve efendisi olur.

1570 Yüksek Mahkeme'deki üyeliğini Florimond de Raemond'a satarak Paris'e gider. Amacı, ölen dostu Etienne de la Boëtie'nin yayımlanmamış çevirileri ile Latince ve Fransızca kaleme almış olduğu şiirleri bastırmaktır.

1571 Montaigne'in şatosundaki kitaplıkta bulunan yazıt: "Hazreti İsa'nın doğumunun 1571. yılında, Mart'ın ilk gününün arifesinde, sarayda köle gibi çalışmaktan ve resmî görevlerin yükünden çoktandır yorgun düşmüş, ama henüz gücü yerinde olan otuz sekiz yaşındaki Michel de Montaigne, sanatın bakir kucağında dinlenmeye karar vermiştir. Kaderi, atalarının bu sakin yuvasının elinde kalmasına izin verirse, büyük bir bölümü geride kalmış bir yaşamın kalan akışını burada, sessizlik ve güvenlik içinde tamamlayacaktır. Michel de Montaigne, burayı özgürlüğe, sessizliğe ve çalışmaya adanmıştır."

Aynı yılın 28 Ekim günü Montaigne'in hayatta kalacak olan tek kızı dünyaya gelir. Öteki beş kızı doğumlarından sonra ancak ya birkaç gün ya da birkaç hafta yaşayabilmişlerdir.

1572/73 Montaigne, *Denemeler*'in 1. cildinin ana bölümlerini kaleme alır.

1577/78 Safrakesesindeki taşlar yüzünden ömrü boyunca çekeceği rahatsızlıkların başlaması.

Denemeler'in 2. cildinin ana bölümleri ile 1. cildin daha kişisel diye nitelendirilebilecek bölümlerinin yazılması.

- 1580 *Denemeler*'in ilk basımının (1. ve 2. ciltler) Bordeaux'da yayımlanması.
- Montaigne, Avrupa'da 17 ay sürecek ve çeşitli kaplıca yerlerini de içine alan uzun bir yolculuğa çıkar. Bu arada Floransa'ya ve Roma'ya da gider. 29 Aralık'ta Papa XIII/Gregor tarafından kabul edilir.
- 1581 Loreto, Floransa ve Pisa üzerinden dönüş yolculuğuna başlar. Bu arada Lucca Kaplıcaları'na vardığında, 7 Eylül günü, Bordeaux Belediye Başkanlığı'na seçildiğini haber alır. 30 Kasım'da Montaigne Şatosu'na döner.
- 1582 *Denemeler*'in (1. ve 2. ciltler) Bordeaux'da bazı düzeltmeler ve eklemelerle yapılan ikinci basımı. "Bordeaux şehrinin meseleleri ile ilgili" olarak Paris yolculuğu.
- 1583 Montaigne, ikinci bir dönem için tekrar Bordeaux Belediye Başkanlığı'na seçilir.
- 1585 Haziran ayında çıkan veba salgını tarihçi Gaufreteau'nun kayıtlarına göre altı ayda 14.000 kişinin ölümüne yol açar. Belediye başkanlığı 31 Haziran'da son bulacak olan Montaigne, Bordeaux'ya geri dönmez ve görevini salgının bulunmadığı bir bölgede devreder.
- 1587 *Denemeler*'in (1.ve 2. ciltler) ilk Paris baskısı.
- 1588 Montaigne, *Denemeler*'in dördüncü basımı için Paris'e gider. Bu basıma 3. ciltle birlikte, ilk iki cilde yapılan ekler de dahil edilir.
- 1589-92 *Denemeler*'in yeni bir basımı için gerekli hazırlıkların yapılışı. Bu basım, bini aşkın ekleme içermektedir.
- 1590 Montaigne'in kızı Leonor, François de la Tour ile evlenir.
- Montaigne, Fransa Kralı IV. Henri'ye "siyasi vasiyetnamem" diye adlandırdığı mektubunu gönderir. Kral, bu mektuba Saint-Denis'deki askerî kampından, Montaigne'i kendisine katılması ve devlette bir görev kabul etmesi için yaptığı davetle karşılık verir.
- 1591 Montaigne'in bir kız torunu dünyaya gelir.

- 1592 Michel de Montaigne, 13 Eylül günü ölür. Ölümüne dair yalnızca ikinci elden bilgiler vardır. Etienne Pasquier, Montaigne'in rahip yanıdayken, tam bir Hıristiyan gibi ölmüş olduğunu yazar. Pierre de Brach'a göre ise Montaigne, ölümü soğukkanlı bir şekilde kabullenmiş, sadece ölürken yanında "ruhundaki son imgeleri emanet edebileceği" bir dostun bulunmayışından yakınmıştır.

*Edebiyat tarihinin büyük
isimlerinden Stefan Zweig,
gözlemleri ve acı dolu
geleceği öngören duyarlılığıyla
XX. yüzyıl Avrupası'na
damgasını vurmuş bir aydındır.*

Stefan Zweig, Nazi Almanyası'nda kitaplarının yakılmasının ardından, hümanist düşünür Erasmus'la başladığı içsel yolculuğuna yine bir hümanistle, Montaigne'le noktayı koyar. Montaigne, yazarın 1942'de hayatına son vermeyi seçmesiyle yarım kalan son eserlerinden biridir. Avrupa'yı Avrupa yapan filozof ve yazarları konu alan biyografiler üzerinden kendini anlama ve anlatma yolculuğunun Zweig için son uğrağıdır Montaigne.

Stefan Zweig, "En gönüllü ölüm, ölümlerin en güzelidir," diyen Montaigne'de kendini bulmuştur. Büyük Avrupa'yı geri dönüşü olmayacak şekilde sonlandıran İkinci Dünya Savaşı yıllarında, yaşamın ve yaşamının insanın kendi iradesine bağlı olmaktan çıktığını fark eden son büyük Avrupalıdır Zweig.

Kapak resmi: ALIX PIERRE

9,50 TL
KDV DAHİL

ISBN 978-975-07-

